

Lexikální (mikro)dialektologie užské romštiny*

Lexical (micro-)dialectology of Uzh Romani

Abstract

This article is a dialectological study of the vocabulary of local Romani varieties that are spoken in the territory of the former Uzh County in the present-day Slovak–Ukrainian borderland. Uzh Romani is presented as a heterogeneous dialect area consisting of two regions: the Western Uzh region in Slovakia and the Eastern Uzh region in Ukraine. The study shows that the whole area is lexically part of a dialect continuum of North Central Romani and specifically of its eastern macro-area, while it is also characterised by dialect-specific features. The main focus of the article is a description of the lexical variability within the Uzh area. The study argues that the major differences between the Western Uzh and Eastern Uzh regions are due to the influence of different contact languages on both sides of the border. Moreover, we can observe that the Eastern Uzh region is lexically more conservative than the Western Uzh region, although there are some lexically conservative varieties even in the Western Uzh region. Furthermore, the article discusses the lexical variation within both regions and mentions examples of isoglosses that cross the national border. By considering lexical archaisms, the study also addresses the dynamics of the vocabulary and gives examples of inherited words that have become either locally or generally obsolete or even extinct.

Key words

dialectology, language contact, lexicology, North Central Romani, Romani, Slovak–Ukrainian borderland, Uzh dialect area

Jak citovat

Beníšek, M. 2020. Lexikální (mikro)dialektologie užské romštiny. *Romano džaniiben* 27 (1): 45–89.

¹ Michael Beníšek působí na Semináři romistiky KSES FF UK. E-mail: michael.benisek@ff.cuni.cz

* Tato studie vznikla za podpory projektu Univerzity Karlovy Progres Q10: Jazyk v proměnách času, místa, kultury. Autor děkuje editorovi čísla Viktoru Elšíkovi a dvěma anonymním recenzentům za podnětné návrhy a komentáře a Zuzaně Jarošové za pomoc se zpracováním map.

Úvod

Užská romština představuje skupinu variet romštiny, kterými mluví část dlouhodobě usdlých Romů na území někdejší užské (též užhorodské) župy na dnešním slovensko-ukrajinském pomezí. Z dialektologického hlediska jde o periferní nářeční areál, který tvoří východní okraj nářečního kontinua severocentrální romštiny. Možná právě pro její periferní charakter byla užská romština v lingvistické romistice dlouhodobě přehlížená. Užská romština na Ukrajině, kterou v této práci označuji jako východoužskou, byla až donedávna (Beníšek 2017a) v akademickém světě nepopsaná, ačkoli o existenci severocentrální romštiny na Zakarpatí se vědělo už dříve (Čerenkov 2008: 497; srov. též Matras 2002: 9). Užská romština na Slovensku, tedy západoužská, však na tom z hlediska badatelského zájmu nebyla o mnoho lépe. Slovník tzv. východoslovenské romštiny Hübschmannové, Šebkové a Žigové (1991) zahrnul data jen ze dvou užských lokalit okresu Michalovce, totiž Pavlovců nad Uhom a Hažína, ale z žádné východnější lokality z území dnešního okresu Sobrance. Opomíjení je ještě zřejmější, když (ne)zájem o užskou romštinu porovnáme s výraznou produkcí, která existuje pro dialektologii jiných jazyků tohoto regionu. Předkládaná studie chce tak zaplnit mezeru nejen v lingvistické romistice, ale i ve středoevropské dialektologii. Jejím cílem je popsat lexikální aspekty nářečně periferního areálu jednoho z jazyků středovýchodní Evropy, ale svým charakterem může sloužit i jako zásobárna dat k teoretičtějším otázkám diferenciaci nářečního kontinua pohraniční oblasti.

Název „užská romština“ vychází z názvu historické župy a je motivovaný slovanskou dialektologií, která mluví o užských dialektech lokálních slovanských jazyků, tj. slovenštiny a ukrajinštiny (viz 1.1 a 1.2). Ve snaze zdůraznit areálový charakter užské romštiny, jejíž vymezení vůči jiným dialektům severocentrální romštiny je do jisté míry arbitrární (viz 2.3), popisují užskou romštinu jako nářeční areál, který se skládá ze dvou regionů: západoužského (slovenského) a východoužského (zakarpatského či ukrajinského). Za varietu romštiny označuji řečové prvky jedné lokality, ať už jde o obec, část obce, osadu či komunitu, zatímco dialektem či nářečím rozumím shluk blízce příbuzných variet, které lze vydělit izoglosami od jiných příbuzných variet (srov. rozlišení variety a dialektu u Fergusona a Gumperze 1960; též Beníšek 2017a: 2).

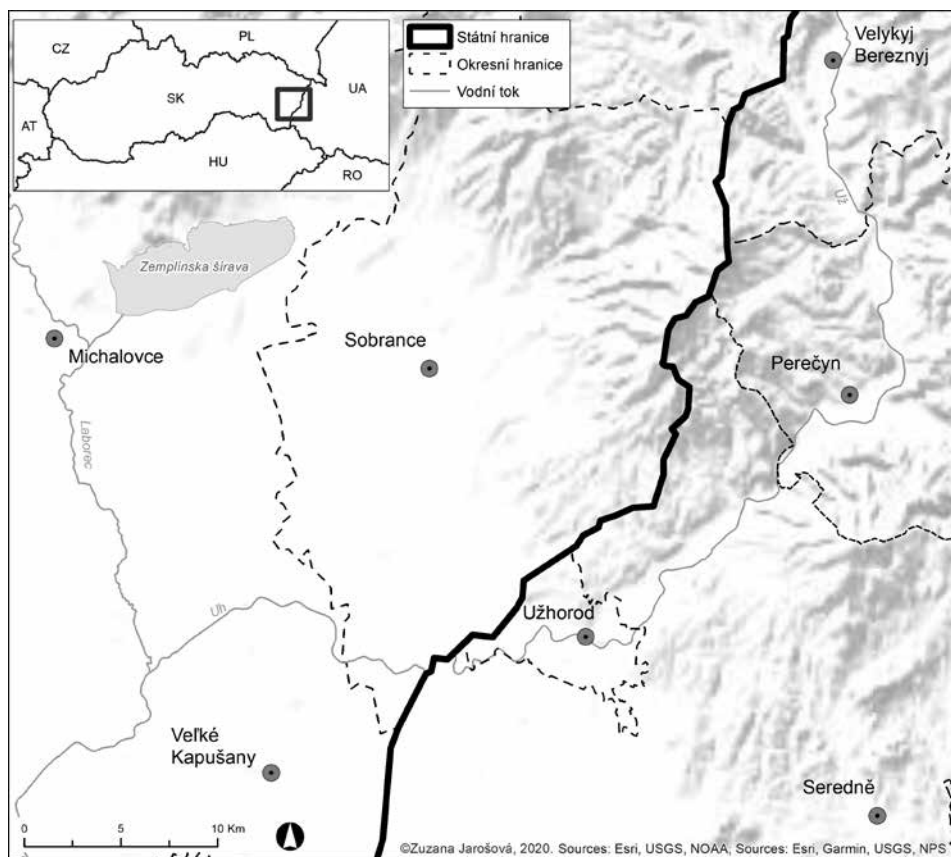
Následující oddíl nejprve představí oba užské regiony se zvláštním zřetelem k situaci tamní romštiny a následně popíše zdroje dat, ze kterých předkládaná práce vychází, i pravopisná specifika používaná pro přepis romských slov. Třetí oddíl je popisem charakteristických lexikálních rysů sdílených celou užskou romštinou, a to v širší dialektologické perspektivě severocentrální romštiny. Hlavní, čtvrtý oddíl se zabývá lokalistickou dialektologií (mikrodialektologií) užské romštiny, a to jak rozdíl mezi západoužským a východoužským regionem, tak rysy, jejichž variabilita nesouvisí se státní hranicí. Součástí čtvrtého oddílu je též stručná

diskuse o nářečních periferiích, lokálních konzervatismech, zastaralých a mrtvých slovech. Závěr se pak pokusí shrnout lexikální evidenci s ohledem na interní klasifikaci užské romštiny. Součástí studie je průběžně i několik ukázkových dialektologických map, které ilustrují různé geolingvistické vzorce probíraných lexikálních rysů.

Lexikální rysy jsou představeny s ohledem na jejich relevanci v romské dialektologii. Za významné kritérium takové relevance lze bezpochyby považovat variaci lexémů z historicky starších vrstev slovní zásoby, tj. slov zděděných z praromštiny a přejímek z dřívějších kontaktních jazyků. Pro mikrodialektologii ohraničeného areálu, jakým je užská romština, je však podstatná i variace zděděných či obecně starších slov se slovy přejatými ze současných kontaktních jazyků, rozličné lexikální inovace a koneckonců i vliv různých kontaktních jazyků, který přispívá k diferenciaci nářečního areálu. Přesto je třeba poznamenat, že tato práce představuje jen výběr takových dialektologicky významných rysů, ale v žádném případě nepodává vyčerpávající přehled o lexikální variabilitě užské romštiny, natož o celé její slovní zásobě.

1 Regiony užské romštiny a metodologie výzkumu

Užská župa se rozkládala na území dnes rozděleném mezi Slovensko a Ukrajinu s malým pruhem na jih od řeky Tisy připadajícím též Maďarsku. S romštinou se na tomto území setkáváme jen na relativně malé části: v severních a centrálních částech slovenského regionu a v několika lokalitách centrální části ukrajinského regionu. Mluvní užské romštiny na obou stranách hranice jsou spřízněny nejen jazykově, ale také společnými příjmeními, zvyky a zejména příbuzenskými vazbami a sociálními kontakty, které jsou v některých rodinách dosud živé anebo nedávno obnovené. Obzvláště v ukrajinských lokalitách zůstávají v kolektivní paměti vzpomínky na uzavření hranice po druhé světové válce, kdy byl do té doby volný pohyb lidí znemožněn a rodinné vazby zpretrhány.

Mapa 1: Oblast užského areálu romštiny a jejího přilehlého okolí

1.1 Západoužský region

Slovenská část bývalé užské župy leží na východě okresu Michalovce (zhruba na východ od řeky Laborec) a na téměř celém území okresu Sobrance s výjimkou jeho severovýchodního cípu. Oblast se dnes běžně pokládá za součást regionu Dolního Zemplína,² a s konceptem užského regionu (Užska) se tak mimo historický a dialektologický kontext na Slovensku téměř nesetkáváme. Etnicky a jazykově je toto území dominantně slovenské kromě jeho nejjižnější části, města Velké Kapušany a jeho okolí, kde převládá maďarské obyvatelstvo. Slovenské jazykové území je z nářečního hlediska součástí makroareálu východoslovenských dialektů,

2 Srov. dokument *Regionalizácia cestovného ruchu v Slovenskej republike* (vydalo Ministerstvo hospodárstva Slovenskej republiky roku 2005). Dostupné z: <https://www.mindop.sk/ministerstvo-1/cestovny-ruch-7/legislativa-a-koncepcne-dokumenty/koncepcne-dokumenty/regionalizacia-cestovneho-ruchu-v-sr/regionalizacia-str-1-22-pdf-126-kb> [cit. 2019-11-27].

příčemž do nejzápadnější části, obcí podél cesty z Michalovců do Pavlovců nad Uhom, zasahuje nářečí středního Zemplína, dále na východ je oblast užského nářečí slovenštiny (srov. ASJ; Buffa 1967; Semjanová 1976; Krajčovič 1988). Na jihu a jihovýchodě sobranceckého okresu se z užského dialektu vyjímá oblast tzv. sobrancecké sotáčtiny, která je už některými rysy přechodová k ukrajinštině (Lipták 1969; Čeripková 1995, 1997).

Lokality západoužské romštiny jsou rozprostřeny po etnicky a jazykově slovenském území někdejší užské župy. V jižních obcích, kde převládá maďarská populace, romština už zanikla a všechny generace místních Romů mají za svůj mateřský jazyk maďarštinu. Výjimku tvoří vesnice Liesková (dnes součást obce Krišovská Liesková) na severozápad od Velkých Kapušan, jejíž zanikající romská varieta má však blíž k dolnozemplínskému nářečí Trebišova, Sečovců a Zbehňova, a k užské romštině ji proto neřadím a dále v textu nezohledňuji. V některých lokalitách též žijí Romové přistěhovaní z jiných částí východního Slovenska, kteří si mohou udržovat svou vlastní varietu romštiny. V Podhorodi v okrese Sobrance žije komunita Korytářů (Beášů), jejichž vnitroskupinovým jazykem je rumunština, přestože v širším okolí, ale i na institucionální úrovni, je Podhorod mylně pokládána za obec s mluvčími romštiny (srov. ARK 2019). Sami Korytáři spojení s Romy deklaratorně odmítají.

Mluvčí užské romštiny na Slovensku tedy žijí mezi slovenským obyvatelstvem, jsou od raného věku bilingvní v romštině a slovenštině a slovenština, primárně ve formě lokálních variet, ale skrze školu a média i ve formě standardního jazyka, funguje jako hlavní kontaktní jazyk západoužské romštiny. Sociolingvistická situace romštiny v dané oblasti sice nebyla podrobně mapována, vitalitu jednotlivých variet ale můžeme posoudit na základě výzkumníkovy pozorování během dialektologického výzkumu a informací poskytnutých respondenty. Z nich plyne, že vitalita romštiny je v užských lokalitách na Slovensku velmi různorodá. Z obcí, kde byl prováděn sběr dat (viz Mapa 2), je romština nejvíce na ústupu v Blatných Remetech, což se může zdát jako jistý paradox, jelikož se jedná o vesnici s největším procentuálním zastoupením Romů na užském území, kde dnes Romové tvoří 99 % obyvatel (ARK 2019). Nejběžnějším komunikačním prostředkem je však v Blatných Remetech slovenština a romsky zde umí jen starší a část střední generace, přičemž i ty se mezi sebou zpravidla dorozumívají už jen slovensky. Naopak ve většině lokalit dialektologického výzkumu je romština vitální a stále předávána dětem, přinejmenším v Pavlovcích nad Uhom, Bajanech, Jovse, Sobrancích a Kolibabovcích. Do jisté míry to platí i pro Čečehov, Zemplínskou Širokou a Bežovce, kde se však zdá, že si děti jako první jazyk osvojují slovenštinu a různou míru kompetence v romštině nabývají až v pozdějším věku. Z lokalit nezahrnutých do dialektologického výzkumu mluví stále romsky přinejmenším část Romů v Úbreži, Ostrově a Kristech v okrese Sobrance, zatímco ve velké části užských obcí michaloveckého okresu, například v Jastrabie pri Michalovciach, Iňačovcích, Palíně, Stretavě a Senném romština podle dostupných

informací zaniká. V některých jiných obcích oblasti pak romština zanikla už dávno a romsky zde neumí ani nejstarší generace místních Romů, např. v Lúčkách v okrese Michalovce a v Orechové v okrese Sobrance, a také v obcích na severozápadě užské župy, v lokalitách Trnava pri Laborci a Vinné. Romština rovněž zanikla v zemplinských obcích na západ od užské hranice zhruba na území mezi řekami Ondavou na západě a Laborcem na východě a zároveň na jih od Michalovců.

1.2 Východoužský region

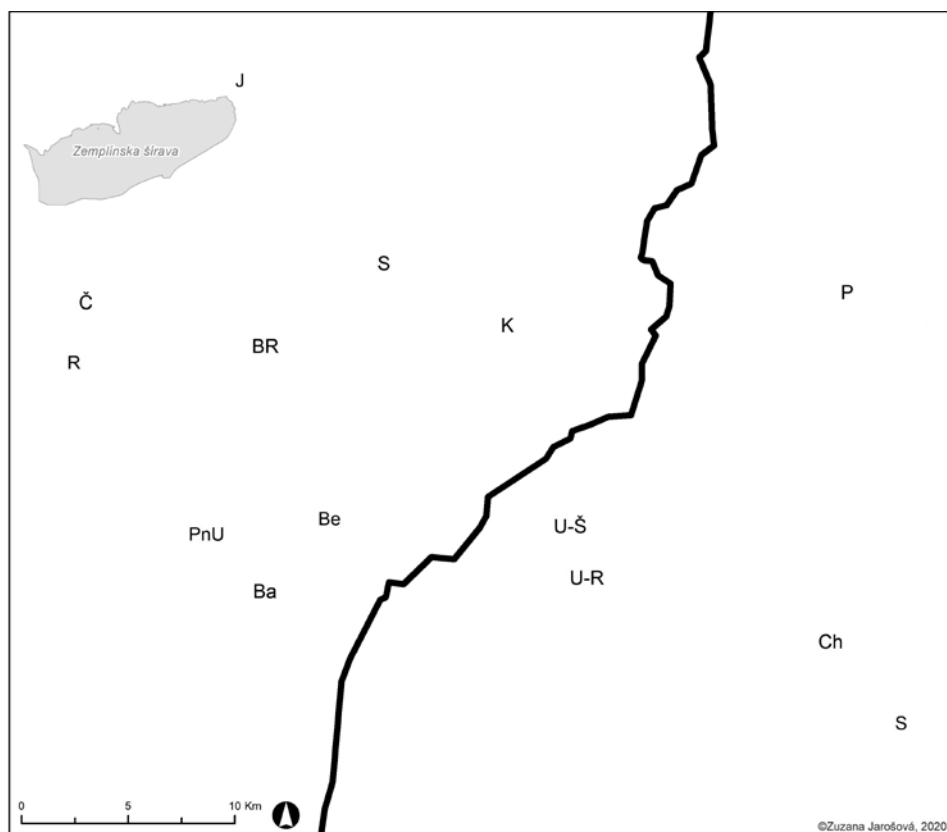
Větší část někdejší užské župy dnes patří Ukrajině, kde tvoří nejzápadnější část Zakarpatské oblasti a potažmo celé Ukrajiny, pokrývající území velykoberežňanského, perečynského a většiny užhorodského rajonu (okresu), včetně měst oblastního významu Užhorod a Čop. Místní obyvatelstvo je etnicky, kulturně a jazykově převážně východoslovanské a dnes se většinou deklaruje jako Ukrajinci. Lokální východoslovanské jazykové variety se zpravidla klasifikují jako užské variety středozakarpatského dialektu jihozápadní ukrajinštiny (např. AUM; Dzendzelivs'kyj 1958–60), popřípadě jako jihokarpatské dialekty ukrajinštiny (Pan'kevych 1938) anebo variety podkarpatské rusínštiny (Pugh 2009). Na jih od Užhorodu převažuje maďarská populace, přičemž maďarská etnicko-jazyková hranice je pokračováním té ze Slovenska. Na některých místech dosud žije i výrazná slovenská menšina (srov. Bartko, Dzendzelivska a Lipták 1998; Čáni, ed. 1998) a zvláště v Užhorodě se lze setkat i s ruskou menšinou a potomky přistěhovalců z různých částí bývalého Sovětského svazu.

S romsky mluvícími komunitami se na tomto území setkáváme jen v jeho centrální části v několika málo lokalitách (viz též Mapa 2): v Užhorodě, někdejším župním sídle a dnes správním centru celého Zakarpatí při hranicích se Slovenskem, v Perečyně, okresním městě na sever od Užhorodu, ve vesnici Chudľovo východně od Užhorodu a v sousedním městysi Seredně dál na jihovýchod (srov. Beníšek 2017a). V Užhorodě se z historického, etnografického (emického) a koneckonců i dialektologického hlediska můžeme setkat se dvěma hlavními komunitami zdejších Romů. Jednak jsou to vlastní užhorodští Romové, jejichž předci žili minimálně do začátku 70. let 20. století na severu města ve čtvrti Šachta v romské osadě nazvané *Močāra*. Druhou skupinou jsou Romové z někdejší vesnice Radvanka, která byla po druhé světové válce přičleněna k Užhorodu a dnes tvoří městskou čtvrť, kde žije asi většina Romů v Užhorodě.³ V nížinách na jih a jihovýchod od Užhorodu a Seredně Romové mluví maďarsky, přičemž maďarsko-jazyční Romové tvoří většinu Romů na Zakarpatí (srov. Braun, Csernicskó a Molnár 2010). Naopak na hornatém severu

3 V této stati zmiňuji obě části Užhorodu samostatně pouze tehdy, pokud se v romských varietách jejich komunit diskutovaný lexikální rys liší. Ve většině případů, kdy byl na Radvance i u Romů ze Šachty (Močāru) zaznamenán v určitém významu společný lexém, odkazuji k oběma varietám společně jako k lokalitě Užhorod.

a severovýchodě bývalé užské župy, ve vesnicích perečynského rajonu a ve městě Velykyj Bereznyj, Romové po generace mluví jen ukrajinsky (srov. už Steiner 1939). V oblasti jsou též přítomny rumunsky mluvící korytářské (beášské) komunity, ke kterým se zde odkazuje ukrajinským označením *volochy* „Valaši“ (srov. Zan 2013: 11–12).

Mluví východoužské romštiny charakterizuje komplikovanější jazyková situace i vyšší míra multilingvismu než mluví západoužské romštiny. Hlavními druhými jazyky jsou tu východoslovanské jazyky, a to nejen lokální variety ukrajinštiny, ale i ruština. Pro část mluvčích především v Užhorodě je druhým jazykem i maďarština a někteří příslušníci starší generace mají různou míru kompetence ve slovenštině. Slovenština fungovala přinejmenším v Užhorodě až do druhé světové války jako hlavní druhý jazyk Romů a mluvčí slovenštiny žili díky příbuzenským vazbám a sňatkům se slovenskými Romy ve všech lokalitách východoužské romštiny. Pokud jde o vitalitu, východoužská romština zůstává ve všech zmiňovaných lokalitách, v Užhorodě, Perečyně, Chudlovu i Seredně, živým prostředkem komunikace napříč generacemi a děti si ji stále běžně osvojují jako svůj první jazyk.

Mapa 2: Lokality dialektologických dat užské romštiny (Č Čečehov, R Rebrín, PnU Pavlovce nad Uhom, Ba Bajany, J Jovsa, S Sobrance, BR Blatné Remety, Be Bežovce, K Kolíbabovce, U-Š Užhorod-Šachta, U-R Užhorod-Radvanka, P Perečyn, Ch Chudlovo, S Seredně)

1.3 Sběr dat

Tato práce je založena na datech získaných v letech 2009 až 2019 v lokalitách rozprostřených po celém užském území, kde se severocentrální romštinou dosud mluví (viz Mapa 2). V okrese Michalovce to byly lokality Čečehov, Rebrín (součást obce Zemplínska Široká), Pavlovce nad Uhom, Bajany a Jovsa; v okrese Sobrance to byly obce Sobrance, Blatné Remety, Bežovce a Kolibabovce. Ze Zakarpatské Ukrajiny data pocházejí z lokalit Radvanka a Šachta, které jsou obě součástí města Užhorod, a dále z obcí Perečyn, Chudľovo a Seredně. Zatímco lokality na Slovensku představují pouze částečný, avšak regionálně reprezentativní, vzorek lokalit užské romštiny, na Zakarpatí jsou zmiňované obce jediné, kde se daným dialektem romštiny mluví, a představují tak vzorek z hlediska regionální dialektologie vyčerpávající (viz 1.2). Data z ostatních severocentrálních dialektů pocházejí, není-li uvedeno jinak, z dialektologických výzkumů posledních desetiletí, především z výzkumných projektů realizovaných v letech 2008–2013, v rámci kterých byla získána i část dat pro užskou romštinu.⁴

Jazykový materiál je primárně založen na překladové elicitaci vět jazykových dotazníků, zejména některé z verzí dotazníku pro dokumentaci romštiny ve střední Evropě (LQCR), ale z části i vlastních materiálů autora. Elicitačním jazykem překladových dotazníků byla ve slovenských lokalitách standardní slovenština, na Zakarpatí standardní ukrajinština, v menší míře i ruština. Dotazníková data byla doplněna i o různě dlouhé spontánní řečové promluvy a metajazykové poznámky mluvčích, které se v případě lexika týkají například hodnocení vitality konkrétního slova v příslušné lokalitě. Zejména u zakarpatských variet byly do analýzy zahrnuty i narativy a data získaná během dlouhodobého výzkumu autora pro účely doktorského projektu, během kterého autor trávil v prostředí mluvčích východoužské romštiny více než půl roku (srov. Beníšek 2017a). Některé údaje týkající se východoužských variet tak vycházejí i z pozorování autora a jeho výzkumných poznámek.

Konzultanti dialektologického výzkumu byli vybíráni tak, aby jejich idiolekt bylo možné považovat za reprezentativní pro danou lokalitu, tedy se v příslušné lokalitě narodili, vyrostli v ní a v ideálním případě z dané lokality pocházeli i alespoň jeden z jejich rodičů. Jen v některých odůvodněných případech bylo od tohoto ideálu upuštěno. Například v Bajanech byla jednou z konzultantek žena narozená v době druhé světové války v jižněji položených Vojkovicích, kde však místní Romové mluví jen maďarsky, a konzultantka se tak romsky naučila až

⁴ Jde o projekty financované Grantovou agenturou ČR, které byly koordinovány Viktorem Elšíkem: *Přejímání a difuze gramatických struktur: česká a slovenská romština v kontaktu* (2008–2010), na kterém se autor podílel jako terénní výzkumník, a *Jazykový atlas centrální romštiny* (2011–2013), na kterém byl autor zaměstnán jako spoluřešitel.

v Bajanech, kam se provdala. Kromě Kolibabovců, odkud všechna data pocházejí od jediné mluvčí, bylo ve všech lokalitách konzultováno mluvčích několik, a ti navíc zpravidla reprezentovali různé generace. V některých lokalitách se elicitace účastnilo vedle hlavního respondenta více členů rodiny, v některých se výzkum odehrával v různých dnech v různých rodinách. Věkově byli konzultováni mluvčí od 17 let po sedmdesátníky.

1.4 Poznámky k fonologii a přepisu

Přepis romských slov se snaží zachytit některé fonologické zvláštnosti užských variet, ale vzhledem k orientaci na lexikální a nikoli foneticko-fonologickou problematiku se nepouští do zápisu fonetických detailů. Vycházím z české a slovenské ortografie a mezinárodních akademických standardů pro zápis romštiny (např. Matras 2002), podle nichž nezapisuji neznělou uvulární frikativu spřežkou ⟨ch⟩, ale ⟨x⟩, např. *axalol* „rozumí“, čímž se můj zápis liší i od standardizovaného slovensko-českého pravopisu severocentrální romštiny (Hübschmannová a kol. 2006). Charakteristickým rysem celé užské romštiny je diftongizace dlouhých středových vokálů, kterou podobně jako Lípa (1963) ve svém popise hornozemplínské romštiny zaznamenávám jako kombinaci vokálu a konsonantu ⟨ej⟩ či ⟨ov⟩, např. *jejva* [jejva] (< **jěva*) „zadarmo“, *fovros* [foɣros] (< **fōros*) „město“. Obdobná segmentace dlouhých vokálů se objevuje i u zavřených vokálů, např. *idž* ~ *ijdž* „včera“, *būti* ~ *buvti* „práce“, zejména ve východoužských varietách, zčásti i v západoužských, kde však pozorujeme i tendenci k jejich krácení (*idž*, *buṭi*). Charakter monoftongu se naopak udržuje u dlouhého otevřeného /ā/, jehož fonologicky platnou délku značím vodorovnou čárkou (makronem), např. *bār* „plot“ (versus *bar* „kámen“). Dlouhé /ā/ je opět charakteristické pro variety na Zakarpatí, zatímco na slovenské straně má sklon splývat s krátkým /a/. Pravidelný přízvuk, který je v celé užské romštině na předposlední slabice, neznačím, ale čárkou (akutem) nad samohláskou zaznamenávám nepravidelný přízvuk u slov východoslovanského původu, např. *tumán* „mlha“. Specifickým rysem západoužských variet je existence alveolopalatálních frikativ /š/ [ɕ], /ž/ [ʒ] ve slovech přejatých z východoslovenských dialektů, např. *mušinel* „musí“, které ve východoužské romštině splynuly s postalveolárními (až retroflexními) /š/ [ʂ], /ž/ [ʐ] (*mušinel*). Ve východoužských varietách se však setkáváme s řídkými palatalizovanými sykavkami /s'/ [sʲ], /z'/ [zʲ] v některých slovech východoslovanského původu.

2 Sdílené lexikum

Užské variety romštiny sdílí podstatnou část své slovní zásoby. Ta v první řadě zahrnuje nejstabilnější okruh nativních indoárijských i přejatých asijských a řeckých etym, která představují praromské dědictví (proto „slova zděděná“) a s jejichž kognáty se setkáváme prakticky ve všech nářečních větvích romštiny. Tyto široce sdílené konzervatismy zpravidla představují nejfrekventovanější jádro slovní zásoby, např. *kher* „dům“, *drom* „cesta“, *baro* (*bāro*) „velký“, *dža-* „jít“, *ker-* „dělat“ apod., a pro účely naší stati nejsou relevantní.⁵ Pozornost je v této sekci věnována těm lexikálním rysům užské romštiny, které v rámci romštiny vykazují nějakou míru nářečního omezení, přičemž i toto omezení může mít různé stupně v závislosti na rozšíření daných jevů. Následující části tak probírají nejprve lexikální specifika severocentrální romštiny, poté specifika omezená na východní makroareál severocentrální romštiny a nakonec lexikální osobitosti užské romštiny, které jsou i v rámci východní severocentrální romštiny ohraňovanější. Diskutované rysy se omezují jen na vybrané charakteristiky a zdaleka nejsou vyčerpávající.

2.1 Severocentrální romština

Užská romština je součástí nářeční větve tzv. severocentrální romštiny, jedné ze dvanácti skupin, do kterých lze klasifikovat dialekty romštiny (srov. Elšík a Beníšek 2020). Severocentrální romština zahrnuje romské dialekty Slovenska (kromě částí jihozápadního a jižního Slovenska), kterými se dnes mluví i na území Česka, dialekty předválečných česko-moravských Romů a dialekty v přilehlých částech jihovýchodního Polska a západní Ukrajiny. Definovat lze severocentrální romštinu na základě izoglos, které ji oddělují od okolních nářečních skupin a zvláště pak od romštiny jihocentrální, která se severocentrální romštinou bezprostředně sousedí a je s ní často asociována (srov. Boretzky 1999, 2007; Elšík, Hübschmannová a Šebková 1999; Boretzky a Igla 2004: 255–261). Většina těchto izoglos se však týká fonologie a gramatiky, zatímco v lexiku stěží narazíme na rysy, například lexikální a sémantické inovace a osobité lexémy, které by charakterizovaly severocentrální dialekty všechny a zároveň byly severocentrální romštině exkluzivní. Lexikální rysy rozšířené v celé severocentrální romštině mají zpravidla přesah i do okolních nářečních skupin a naopak některé zdánlivě typické lexikální rysy severocentrální romštiny nemusejí vůbec charakterizovat severocentrální dialekty všechny. Z charakteristického typu vybočují zvláště některé dialekty mluvené v periferních oblastech severocentrálního kontinua, včetně oblastí přiléhajících k jihocentrální romštině (srov. též Elšík v tomto čísle).

⁵ Fonologická variace lexika není předmětem našeho zkoumání.

Jistý lexikální charakter severocentrální romštiny přesto podat lze. Tuto nářeční skupinu například vystihuje zachovávání jistých etym a ztráta jejich (částečných) synonym, která můžeme rekonstruovat pro praromštinu, např. zachovávání *dara-* „bát se“ (a ztráta **traša-*), *paliker-* (*paliker-*, *pajiker-*) „děkovat“ (**najis*) a *tav-* „vařit“ (**kerav-*). Dále severocentrální romština konzervuje jistá etyma, která se ztratila z některých jiných nářečních větví, anebo se v nich objevují v posunutých významech, např. slovesa *dživ-* „žít“, *uxtj-/xutj-* (v užské romštině *xutj-*) „skočit“, *uštj-* (*ušt-*) „vstát“ a *vaker-* „mluvit“. Charakteristickým rysem je i existence složených sloves *denaš-* „utíkat, prchat“ (z původní imperativní kolokace **de naš* „dej se na úprk“), *lidža-* „odnést, odvést“ (srov. Beníšek 2013) a zřejmě též *xud-* „chytit“ (< **uxtid-*; srov. Boretzky a Igla 2004: 215; Boretzky 2012b: 30; Elšík 2020: 178). Severocentrální romštinu (spolu se severovýchodní) též definuje izoséma substantiva *skamin(d)* „stůl“ oproti jihocentrálnímu a vlašskému „židle“ (z řeckého *σκαμνί* (*skamni*) „podnožka, stolička“; srov. Boretzky 2012a: 14). Dále severocentrální dialekty sdílí několik starších přejímek z evropských jazyků, např. *kleja* „klíč“ zřejmě z arumunského zdroje (srov. arumunské *cljai*, *cljeai*), *rokla* „sukně“ z jihoslovanských jazyků (srov. srbochorvatské *roklja*) a *dilos* „poledne“ a *fadřin-* „mrznout, trpět zimou“ z maďarštiny (*dél*, *fagy*). Společnou všem severocentrálním dialektům je v neposlední řadě i ztráta praromských pohybových sloves **inklj-/nikl-* „vyjít“, **inkal-/nikal-* „vyndat“, **uhlj-* „sejít“, **uklj-* „vystoupat“, **nakb-* „projít, minout“, **lad(aw)-* „naložit“ a některých dalších praromských etym (srov. též Boretzky 2012b: 96, 113).

2.2 Východní makroareál

Omezeněji v rámci severocentrální romštiny sdílí užská romština rysy s dialekty na východním Slovensku, a lze ji tak pokládat za součást skupiny nářečí, která se občas popisuje jako „východoslovenská romština“ (srov. Boretzky a Igla 2004; Boretzky 2012b), jejíž slovní zásoba je solidně zdokumentována slovníkem Hübschmannové, Šebkové a Žigové (1991). S blízce příbuznými dialekty se dále setkáváme v přílehlých částech jihovýchodního Polska (srov. Rozwadowski 1936; Elšík 2012) a v části ukrajinské Haliče (Beníšek 2014, 2017b). Společné rysy těchto dialektů nám dovolují postulovat východní severocentrální romštinu jako nářeční makroareál ohraničený izoglosami, které jej oddělují od západního makroareálu severocentrálních dialektů. Hranice mezi oběma makroareály je však vzhledem k existenci nářečního kontinua více či méně pozvolná. Řada izoglos oddělujících východní dialekty probíhá mezi Liptovem a Spiší na severu a Gemerem a Turňou na jihu, některé typicky východní rysy ale začínají už na Liptově a/nebo Gemeru, a některé se naopak objevují až na Abově anebo dokonce až na Šariši (srov. též Elšík 2012). Nářeční hranice a s tím spjaté otázky podrobné dialektologické klasifikace však nejsou předmětem tohoto textu. Zde za východní makroareál

severocentrální romštiny pokládám dialekty Spiše, Turni, Abova, Šariše, Zemplína, slovenského i ukrajinského Užska a dále severocentrální dialekty jihovýchodního Polska a ukrajinské Haliče. Není-li uvedeno jinak, týkají se rysy charakterizované jako „východní severocentrální“ dialektů v právě těchto oblastech.

Část izolex, které východní severocentrální romštinu vydělují od dialektů západních, se vztahuje k rozdílné selekci praromského dědictví, kdy se ze sady několika praromských etym příbuzného významu v každém makroareálu zachovalo jen jedno, často v sémanticky rozšířeném významu, na úkor ostatních. Tak například pro praromštinu můžeme rekonstruovat dvě slova pro „psa“: vedle obecného **džukel* indoárijského původu i arménskou přejímku pro „štěně“ a „mladého psa“ **rikono* (Boretzky 1995: 143). Zatímco západní dialekty zdědily *džukel* a ztratily *rikono*, východní severocentrální dialekty mají v zobecněném významu „pes“ naopak *rikono*, popřípadě fonologickou formu *rukono*, která je typická i pro užskou romštinu (vedle perečynského *rokono*). V podstatě identickou distribuci má i izolexa oddělující adjektivum *sapano* „vlhký, mokrý“ v západních dialektech od východního severocentrálního *cindo* (z praromského **kindo*; srov. Tálos 1999: 239–240, 251 k etymologii obou zděděných adjektiv) a dále izolexa adverbia pro „ráno“, která odděluje západní *ratába* (z instrumentální formy „s nocí“) proti východnímu *tosar(l)a* (*tosára*) řeckého původu. Poněkud širší distribuci vykazuje sloveso typické pro východní dialekty *labar-* „pálit“, které dosahuje až na Liptov, Gemer, Horehronie a dokonce i Tekov, oproti západnějšimu a etymologicky méně problematickému *thar-*. Naopak indoárijské temporální adverbium *idž* (*idž*, *ijdž*) „včera“ je v rámci východní severocentrální romštiny omezenější, neboť nezahrnuje část spišských a šarišských variet, ačkoli se s ním na druhou stranu setkáváme na Gemeru. V západní severocentrální romštině se ve významu „včera“ používá slovo pro „zítra“ *tajsa* (srov. Boretzky a Igla 2004: 198–200).

Ve východních severocentrálních dialektech jsou dále živá některá slova zděděná z praromštiny, která byla v západním makroareálu nahrazena nedávnými přejímkami anebo lexikálními inovacemi, např. *malá* (*māla*) „pole“, *dĩndardo* (*dĩndardo*, *džĩndžardo*) „dlouhý“ (mimo turnansko-abovskou romštinu) a *ispid-* „tlačit, strčit“. Existují ale i opačné případy, kdy se zděděné slovo zachovalo jen v západní severocentrální romštině, zatímco na východě chybí, například indoárijské slovo pro „zajíce“ *šošov* (v užské romštině podobně jako jinde na východním Slovensku je slavismus *zajacos* či *zajacis*). Spolu se slovy zděděnými z praromštiny a společnými lexikálními inovacemi jsou pro východní severocentrální romštinu charakteristické i některé společné přejímky z evropských jazyků, bez ohledu na jejich různou nářeční distribuci, která často zasahuje i do části západního makroareálu. Neznámého původu, ale zřejmě založené na slovanském (jihoslovanském?) substantivu *sluga*, je slovo pro „vojáka“ *slugadīs* (v Užhorodě a Perečyně s metatezí *sugladīs/sugladīs*). Sdílené hungarismy východních severocentrálních dialektů zahrnují, mimo jiné, substantiva *sombat* „sobota“ (z maď. *szombat*) a *žeba* „kapsa“ (*zseb*), adjektivum

šargo (*šārgo*) „žlutý“ (*sārga*) a četná slovesa, např. *figin-* „viset“ (*függ*), *bordin-* „nosit“ (*bord*), *livin-* (*vilin-*, *luvin-*, *juvin-*) „střelit“ (*lő*, *löv-*, dial. *lűv-*) aj. Ze společných severoslavismů jsou to pak zvláště slova pocházející z východoslovenských dialektů slovenštiny, z nichž některá mají i přesah do okolních jazyků (polštiny, ukrajinštiny), např. adjektivum *peršo* „první“.

Typickou izosémou ohraničující východní makroareál, ale bez většiny polských a haličských dialektů, je sloveso *xud-*, které vedle základního „chytit“ a druhotného „dostat“ zde nabývá též významu „začít“. Dalším příznačným východním rysem, avšak bez větší části spišských, turňanských a abovských dialektů, je sloveso *mor-* ve významu „mýt“ z původního „třít“. Předpokládá se, že tento sémantický posun se do příslušné části severocentrální romštiny rozšířil ze severovýchodní romštiny, tj. z dialektů polských, ruských a pobaltských Romů, v rámci kterých mohl vzniknout kontaktem s ruštinou na podkladě polysémie ruského *stirat'* „stírat, prát“ (Boretzky 2007: 320). Dialekty od Spiše a Abova dále na západ zachovávají ve významu „mýt“ původní *thov-*, avšak s *mor-* se znovu setkáváme na severozápadním Slovensku (na Kysucích a Horním Pováží), které bylo zřejmě v tomto ryse zasaženo nářeční difuzí ze severovýchodní romštiny podobně jako dialekty na východě.

2.3 Užský areál

Slovenský i ukrajinský region užské romštiny spojuje množství omezenějších lexikálních specifik. Ta sice nejsou zpravidla výlučně užská, ale jejich distribuce ani zdaleka nepokrývá celý makroareál východních severocentrálních nářečí, a nelze je proto pokládat za rysy typické pro východní severocentrální romštinu.

Asi nejvýznačnější celoužskou lexikální inovací je substantivum *texan* „jídlo, pokrm“, které vzniklo nominalizací infinitivní fráze *te xan* „jíst“. Ve všech užských varietách je *texan* plně sklonné substantivum s oikoklitickou flexí (PL *texana*) a odvozenými tvary (např. zdvojnásobenou *texanoro*). Forma *texan* zasahuje i do několika přilehlých zemplínských lokalit směrem na severozápad (Michalovce, Strážske, Humenné) a coby nesklonné jméno používané jen v nominativu se objevuje i v několika dalších varietách na Zemplíně. Původní romská formace pro „jídlo“ *xaben*, která představuje deverbální odvozeninu od kořene *xa-* „jíst“, v užské romštině téměř absentuje; doložena je pouze ojedinělými výskyty v Pavlovcích nad Uhom a v Blatných Remetech. Na Zakarpatí se pak *xaben* neobjevuje nikde a konzultovanými mluvčími je pokládáno za cizí slovo. To, spolu s distribucí *texan* pokrývající celou užskou romštinu, by mohlo naznačovat, že původním centrem této inovace je někdejší župní sídlo Užhorod lokalizované zhruba ve středu oblasti, odkud se slovo šířilo na všechny strany a přitom postupně vytlačovalo starší lexém. Ze západoužských variet slovo nyní proniká dále na Zemplín.

Nářečně rozšířenější jsou rysy týkající se selekce lexémů z párů dvou zděděných etym, které v daném významu v rámci východní severocentrální romštiny variují. U substantiv je to například pár *dikhlo* x *khosno* pro „šátek“, z nichž užské variety mají *khosno* (od kořene *khos-* „utírat“, tedy zřejmě z významu „utěrka“; srov. Boretzky 2012b: 106), ačkoli v pomezním Čechově alternují obě slova (sousedící zemplínské Michalovce mají *dikhlo*). Mezi slovesy takovou variaci představují páry *phundrav-* x *phuter-* pro „otevřít“ (srov. Boretzky a Igla 2004: 223–224), ze kterého se v užské romštině objevuje jen varianta *phuter-*, a *khañar-* x *rilar-* pro „pšoukat, pouštět větry“, z nichž užskou romštinu vystihuje *khañar-*.

Z dalších nápadných lexikálních charakteristik užské romštiny stojí za zmínku substantivum *šax* pro „zelnou polévku“ (zelňačku), z indoárijského slova, jehož původní význam byl „hlávkové zelí“. Slovo *šax* může být v tomto významu ve východní severocentrální romštině rozšířenější, ale pro jiné dialekty nám chybí data (slovník Hübschmannové, Šebkové a Žigové 1991 slovo nezachycuje). Téměř na celém území je dále živé označení pšenice či obilí historickým kompozitem *žužo-dřiv* (popř. *žužo-dživ*), původně doslova „čistá pšenice“; v klastru variet ohraničených Rebrínem na severozápadě a Užhorodem na jihovýchodě a zahrnujícím Pavlovce nad Uhom, Bajany, Blatné Remety a Bežovce v univerbizované podobě s aferezí *žodřiv*, popř. *žodživ*. Jen v Čechově se vedle *žužo-dřiv* objevuje i samotné *dřiv* bez adjektivního elementu. Adjektivum *žužo* (*žūžo*, *žuvžo*) zůstává v užské romštině živé i samostatně ve svém původním významu „čistý“, na rozdíl od velké části východního Slovenska, kde již bylo nahrazeno slovenskou přejímkou *čisto*. Naopak nikde v užské romštině, podobně jako na Zemplíně, se nesetkáváme se zděděným adjektivem **sasto* „zdravý“, místo kterého je nejen ve slovenském, ale i v ukrajinském regionu slovakismus *zdravo* (viz dále), ačkoli stále existují odvozeniny z původního adjektiva, např. *sasarel* (< **sastjarel*) „uzdravuje“. Typické pro celou užskou a téměř celou zemplínskou romštinu je dále adjektivum *phāri* „těžká“ pro význam „těhotná“ namísto specializovaného **khabni*. Podobně v užské romštině nejsou ani některá zděděná slovesa, která byla nahrazena jinými slovesy v sémanticky rozšířených významech; například ve významu „běžet“ se namísto **prasta-* objevuje *denaš-* „prchat“ a ve významu „oběsit“ se místo **umblav-* objevuje hungarismus *figin-* „pověsit“.

Z adverbálních forem vystihují celý užský areál mimo jiné společná slova pro „málo“ – *frima* z řeckého *θρόμμα* (*thrýmma*) „kousek, odštěpek“ – a pro „trochu“ – *kapka* z východoslovenského slova pro „kapku“ (standardní slovenské *kvapka*). V Jovse, Rebríně, Pavlovcích nad Uhom a v Užhorodě je vedle toho ve významu „trochu“ i nepřijaté *jek(h)naj* (< *jekh naj* doslova „jeden nehet“) a v Čechově redukováná podoba *khnaj* rozšířená ze sousedních Michalovců. Společná všem užským varietám je i přitakávací částice „ano“ *ha/hā*, řidčeji (v Perečyně) *hāt*, z maďarského *hát* „ovšem“.

Užská romština tedy sdílí i některé společné přejímky. Z hungarismů je pro celý areál vedle zmiňované částice pro „ano“ typické sloveso ve zvrtných

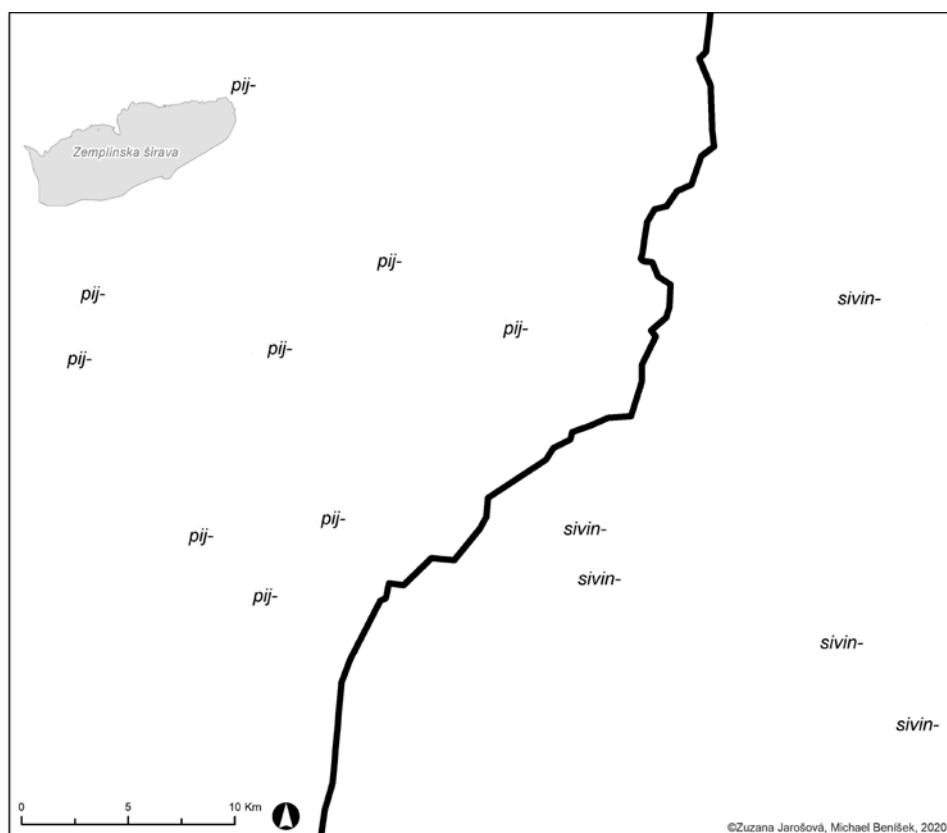
konstrukcích *vesekedin-* (/vesekedin- *pes*) „hádat se“ (rovněž *veskedin-* a na Zakarpatí též *viskidin-*) z maďarského *veszekedik*, vedle řady maďarských přejímek, které spíše pocházejí z lokálních slovanských nářečí, např. *fajta/fajtos* „rod“. Zejména ale užskou romštinu charakterizuje řada sdílených slavismů, ze substantiv např. *pivos* „pivo“ (**lovina* není), z adjektiv *cejlo* „celý“, ze sloves *dumin-* „myslet“. Romská osada se na celém sledovaném území označuje slovem *taboris*, popř. *tāboris* (na Zakarpatí mimo Užhorod též *tābornā*), ze slovanského *tabor*, popř. maďarského *tábor*. Celý užský areál včetně jeho ukrajinské části charakterizují i slavismy, jejichž zdroj lze určit jako slovenský, popřípadě východoslovenský. Na slovenský původ těchto společných přejímek ukazují například podoby založené na slovanských neplnohlasných tvarech, které vylučují východoslovenský zdroj, např. *mrazos/mrāzos* „mráz“ (ze slov. *mráz*, proti tomu srov. ukr., rus. *moroz*), *zdravo* „zdravý“ (ze slov. *zdravý*, srov. ukr., rus. *zdorov-*), popřípadě jiné hláskoslovné rysy, např. *ucjus* „strýc“ (ze slov. *ujec*, jehož ukrajinským kognátem je *vuj(ko)*), *cudzo* „cizí“ (ze slov. *cudzí*, srov. ukr., rus. *čuž-*). Řada sdílených slavismů reflektuje typicky východoslovenské hláskové podoby; např. *cetka* „teta“ (oproti tomu srov. ukr. *titka* a nářeční *t'utka*; Dzendzelivs'kyj I.47), *pondzelkos* „pondělí“, *dzivo* „divoký“, *želenol/želeno* „zelený“, *sudzin-* „soudit“ atd. V neposlední řadě se v užském areálu jak na Slovensku, tak i na Zakarpatí, setkáváme s lexikálními východoslovakismy, například slovem pro „bramboru“ *bandurka* (srov. ASJ.IV.II.39; v ukrajinských nářečích Zakarpatí Dzendzelivs'kyj I.73 v příslušné oblasti zaznamenává jen přejímky maďarského *krumpli*). Zatímco všechny dosud zmíněné slovakismy jsou i na Zakarpatí stále živé, některé další v zakarpatských varietách alternují s ukrajinskými přejímkami a/nebo jsou zastaralé, a tak například pro „hrách“ se vedle *hraxos* objevuje v datech *horoxos* založené na ukrajinské plnohlasné formě (v západoužském regionu jen *hraxos*), pro „mrkev“ se vedle východoslovenského *marxva* objevuje východoslavismus *morkovka* (v západoužském regionu jen *marxva*), ve významu „čtvrtek“ byla od mluvčích starších generací v různých lokalitách běžně zaznamenávána forma *štvar(t)kos* (srov. východoslovenské *štvertok*), od mladších mluvčích jen východoslovanské formy jako *čitvír* či *četvěrk* (v západoužském regionu jen *štvertkos*) apod.

3 Lexikální variabilita

Částí slovní zásoby se mezi sebou užské variety romštiny liší. Některé z těchto rozdílů souvisejí se slovensko-ukrajinskou hranicí, řada rozdílů však nemá ke státní hranici žádný vztah. Lexikální variabilita a její různé geolingvistické vzorce a s ohledem na diachronní aspekt vývoje slovní zásoby jsou tématem následujících šesti sekcí. V nich až na několik výjimek zkoumám jen lokalistickou diverzitu (mikrodialektologii) a nesleduji maximální distribuci popisovaných lexikálních variant za hranicemi užského areálu.

3.1 Rozdíly mezi západoužským a východoužským regionem

Jazykové rozdíly mezi západoužským a východoužským regionem lze zakreslit jako svazky izoglos, které se překrývají se slovensko-ukrajinskou státní hranicí. Zde je třeba hned na úvod podotknout, že západoužské rysy zpravidla mají širší distribuci přesahující do sousedních dialektů romštiny na Slovensku, a ani specificky východoužské rysy nemusejí charakterizovat pouze tento region. Typickou izolexou mezi západoužským a východoužským regionem je například sloveso „kouřit“ (cigarety, dýmku apod.), viz Mapa 3. Všechny užské variety Slovenska používají sémanticky rozšířené indoárijské sloveso *pij-* „pít“, zatímco variety na Ukrajině mají specifické sloveso *sivin-* z maď. *szív* „vdechnout, kouřit“. Přesto ani jedna z těchto variant není omezená jen na dané regiony. Se slovesem *sivin-* se v rámci severocentrální romštiny setkáváme vedle Zakarpátí ještě na úplném severovýchodě Slovenska v hornozemplínských varietách oblasti na sever od Vihorlatu, a dále v haličském dialektu romštiny na jihozápadě dnešní Lvovské oblasti. Zbytek východního makroareálu severocentrální romštiny

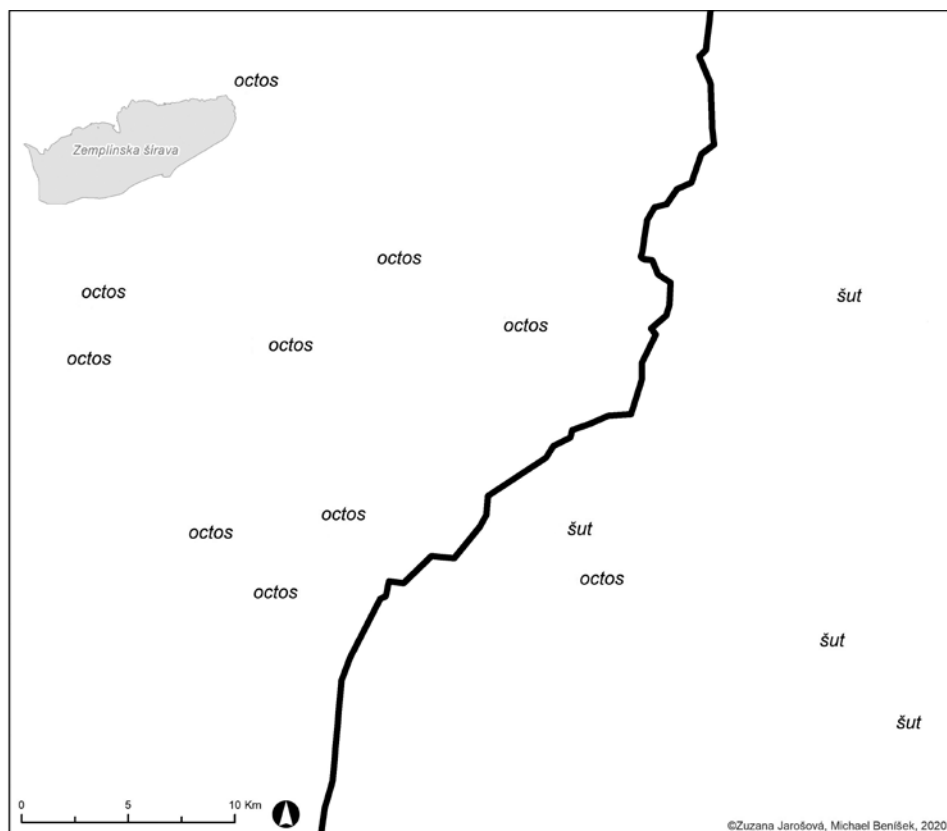
Mapa 3: Sloveso „kouřit (např. cigarety)“

na Slovensku i v Polsku charakterizuje používání slovesa *pij-*, odhlédneme-li od řídkého výskytu současných slovenských přejímek *fajčin-* a *kurin-*. Izolexa *pij-* versus *sivin-*, která se v užském areálu překrývá se státní hranicí, tak dává východoužskou romštinu do souvislosti se severovýchodní periferií severocentrální romštiny, zatímco západoužská romština se tímto rysem shoduje se zbytkem východní severocentrální romštiny.

Další izolexy oddělující slovenské variety od zakarpatských už takovou dialektologickou relevanci ale neunesou. Část rozdílů se týká používání původního romského slova zděděného z praromštiny a novější přejímky ze současného kontaktního jazyka. Zpravidla přitom narážíme na situace, kdy starší romské slovo zachovávají východoužské variety, zatímco západoužské variety jej nahrazují slovem novějším. Například zděděné adjektivum *ňerno* „střízlivý“ se vyskytuje v zakarpatských varietách, ale nikde ve slovenské části Užska, kde je všude doložena pouze východoslovenská přejímka *trižbo*, popřípadě *strižbo* (srov. standardní slovenské *triezvy*, *striezvy*). Většina rozdílů mezi používáním původního a přejatého slova však není ve vztahu k regionální příslušnosti důsledná, přinejmenším pokud jde o distribuci staršího slova a někdy i slova přejatého. Zakarpatské variety jsou obecně lexikálně konzervativnější než variety na Slovensku, nicméně téměř vždy je zděděné východoužské slovo doložené i v některé západoužské varietě. Tak například zděděné substantivum íránského původu *sír* (*sijr*) „česnek“ se udrželo ve všech zakarpatských varietách, zatímco ve slovenské části Užska bylo na většině území nahrazeno lokální slovenskou přejímkou *ceskos*, popř. *cesnakos* ze standardní slovenštiny, ovšem starší slovo bylo ještě zaznamenáno v Čechově, Pavlovcích nad Uhom a Bajanech. Z adjektiv představuje podobný případ praromské etymon **xor* „hluboký“, které se ve formě *xovr* [χovr] také dochovalo ve východoužských varietách, ale jako zastarávající slovo (archaismus) vystupuje i v Pavlovcích nad Uhom, zatímco jinde je buď lokální slovenská přejímka *hľiboko*, anebo ještě častěji obecné adjektivum v rozšířeném významu *baro/bāro* „velký“. Mezi slovesy je ve východoužské romštině stále běžné nepřejaté *khamľuv-* (3sg *khamľol*) „potit se“, které bylo v západoužské romštině nahrazeno východoslovenskou přejímkou ve zvratných konstrukcích *pocin-*, ale *khamľuv-* je přinejmenším pasivně známé i některým mluvčím v Čechově a Bajanech.

Narazit však můžeme i na případy, kdy celou západoužskou romštinu sice charakterizuje jedna společná přejímka a téměř celou východoužskou romštinu původní lexém, ale novější západoužské slovo proniká i na ukrajinskou stranu hranice. V takových případech se velmi často západoužské slovo objevuje u mluvčích z užhorodské části Radvanka, a izolexa mezi starším slovem a přejímkou tak protíná město Užhorod. Indoárijské substantivum *šut* „ocet“ je běžné ve všech zakarpatských varietách kromě Radvanky, která má slovanskou přejímku *octos* charakterizující i celý západoužský region (Mapa 4). Podobně pro „zlato“ zachovávají zakarpatské variety původní indoárijské substantivum

somnakaj (mimo Užhorod častěji ve formě *somnak*), zatímco ve všech slovenských varietách bylo etymon nahrazeno slovenskou přejímkou *zlatos*, která se paralelně se *somnakaj* objevuje i na Radvance.⁶

Mapa 4: Substantivum „ocet“

Některá původní romská slova se vyskytují v obou regionech, ale v jednom z nich – zpravidla opět západoužském – alternují s novějšími slovy. Sloveso *axaluv-* (3sg *axalol*) „rozumět“ je běžné v zakarpatských i slovenských varietách, ale jen ve slovenských mu konkuruje přejaté *rozumín-* (v Sobrancích a Kolibabovcích doloženo jen to). Existují však i případy, kdy se paralelně se sdíleným starším lexémem objevují na obou stranách hranice různé přejímky. Ve významu „začít“ se jak na slovenské, tak na ukrajinské straně hranice setkáváme s nepřejatým slovesem *xud-* (též „chytit“ a „dostat“; viz 2.2), ale vedle toho se používají přejatá slovesa *začín-* (řidčeji *začnin-*) na Slovensku a hungarismus *kezdin-* (z maď.

⁶ V západoužské romštině etymon stále existuje jako součást odvozeného adjektiva *somnakuno* „zlatý“.

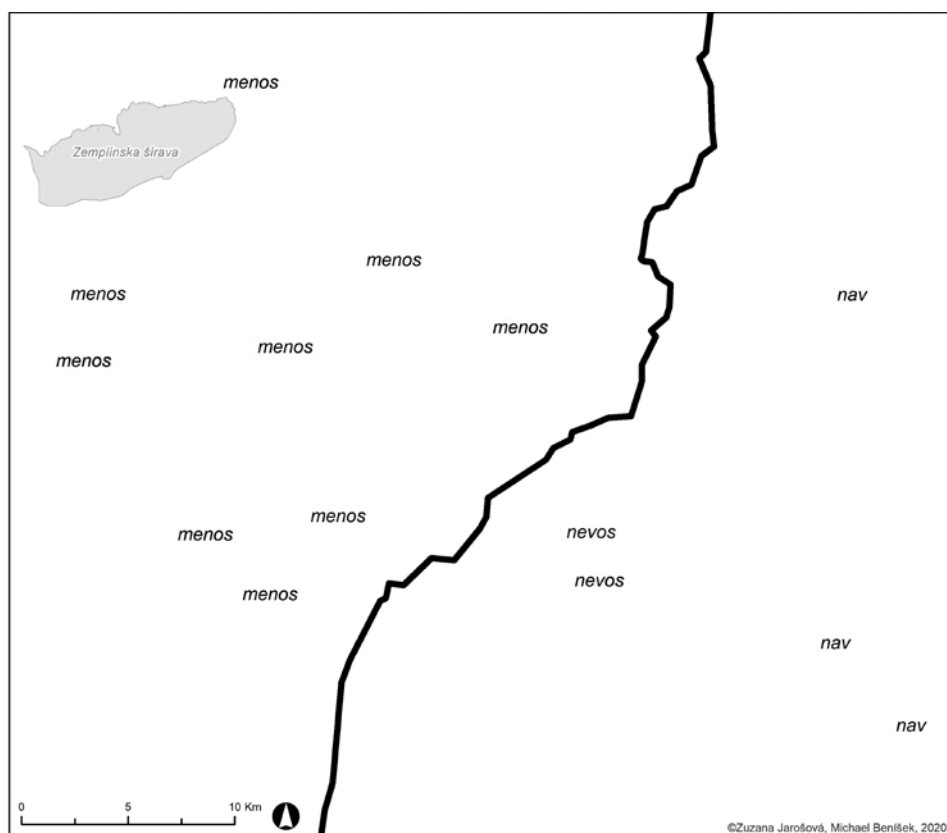
kezd) na Zakarpatí. Dále některé přejímky alternující se staršími slovy jsou v obou regionech zatím řídké anebo omezené jen na některé variety. Vedle stále nejrozšířenějšího slova řeckého původu pro „dědečka“ *papus* se v části západoužské romštiny (v Rebríně, Blatných Remetech, Bežovcích a Kolibabovcích) setkáváme s lokální východoslovenskou přejímkou *dzedus*, na Zakarpatí máme naproti tomu doložen ukrajinismus *dīdus*. Jiné přejímky jsou naopak rozšířenější a postupně vytlačují starší slova, takže např. jiný grecismus *muxľi* „mlha“ byl zachycen už jen v Rebríně, Pavlovcích nad Uhom a Bajanech (*muxji*) a coby archaismus v Užhorodě, zatímco nejrozšířenějším slovem pro „mlhu“ v dnešní západoužské romštině je slovakismus *hmla* a ve východoužské romštině východoslavismus *tumānos* (popř. neadaptované *tumán*).

Materiální přejímky představují největší zdroj rozdílů mezi slovenským a zakarpatským regionem. Charakteristická západoužská přejímka je přitom prakticky vždy slovakismem, společná východoužská přejímka je buď východoslavismem anebo hungarismem, popřípadě kombinující oba zdroje, totiž založená na hungarismu v lokální ukrajinštině.⁷ Takových rozdílných přejímek existují stovky, např. „motýl“: záp. *motilos* versus vých. *lepka* (z maď. *lepke*), „nábytek“: záp. *nabitkos* versus vých. *butros* (z maď. *bútor*, ukr. nář. *butor*), „vajda, mluvčí romské komunity nebo osady“: záp. *vajdas* versus vých. *baronos* (z ukr., rus. *baron*), „žaludek“: záp. *žalutkos* versus vých. *ďomra* (z maď. *gyomor*, *gyomr-*), „modrý“: záp. *belavo* (východoslovenského původu), popř. *modro*, versus vých. *kiko/kijko* (z maď. *kék*), „unavit se“: záp. *unavin- pes* versus vých. *mučín- pes avri* (semikalk ukr. *vymučytysja* „ztýrat se, vyčerpat se“) a od nich odvozená participia pro význam „unavený“: záp. *unavime(n)* a vých. *avri mučime(n)*, „naschvál“ i „naoko“: záp. *nárokom/narokom* (ze slov. *nárokom*) versus vých. *ďirek* (z maď. *direkt*, též ukr. nář.), „pořád“ i „vždy“: záp. *furt* (ze slov. hovorového *furt*) versus vých. *mindig* (z maď. *mindig*) atd. U některých významů, které jsou v jednom kontaktním jazyce kódovány jednoslovnými pojmenováními a ve druhém kolokacemi, se v obou regionech můžeme setkat i s rozdílnými prostředky odrážejícími strukturu ekvivalentů v jejich kontaktních jazycích. Tak například západoužským jednoslovným přejímkám z lokální slovenštiny *bratrancos* a *sestrinka* „bratranec“ a „sestřenice“ odpovídají v celé východoužské romštině semikalkované kolokace *dvojúridno phral* a *dvojúridno pheň* podle ukrajinského *dvojuridnyj brat* a *dvojuridna sestra*.

Někdy jeden z regionů charakterizuje jedna společná přejímka, zatímco v druhém se objevuje více slov, obvykle ve specifické distribuci. U západoužské variace jde zpravidla o přejímky nářečních nebo kolokviálních slovenských forem. Například pro „vězení“ se téměř ve všech slovenských varietách používá slovo *basa*, ale v Čechově *cemňica*, které je jinak typické pro dolnozemplínskou romštinu

⁷ K výzkumu hungarismů ve východoslovenských nářečích Zakarpatí srov. z poslední doby např. Baran' (2010); Tkač (2008); Toder a Toder (2016).

a do Čečehova zasahuje ze sousedních Michalovců. Všem zakarpatským varietám je naproti tomu společná jedna východoslovanská přejímka *turma*. Rozšířenější jsou však případy, kdy západoužské variety spojuje jedna sdílená přejímka, zatímco východoužský region charakterizuje variace dvou i více slov, např. u slov pro „jméno“ a „strom“ (Mapy 5 a 6). Ve významu „jméno“ se původní indoárijské *nav* stále objevuje v Perečyně, Chudľovu a Seredně na Zakarpatí, zatímco v Užhorodě je hungarismus *nevos* (z maď. *név*, *nev-*) a ve všech slovenských varietách slovákismus *menos*. Podobně pro „strom“ mají všechny slovenské variety slovenskou přejímku *stromos*, Užhorod a Perečyn původně rodové označení *dubos* „dub“, které se zde sémanticky rozšířilo na strom obecně, a Chudľovo a Seredně nepřejaté slovo pro „dřevo“ *kaš* (PL *kašta*), které odráží kalk polysémie slov pro „strom“ a „dřevo“ ve východoslovanských jazycích (srov. ukr., rus. *derevo*) i v maďarštině (*fá*). Jinak východoužská nářeční variace zpravidla zahrnuje materiální přejímky východoslovanského a maďarského původu, např. *barātos* „kamarád“ (z maď. *barát*) především v Užhorodě, ale doložené i v Perečyně a v Chudľovu, a *cimboras* z lokální ukrajinštiny, do které se slovo dostalo také z maďarštiny (srov. maď.

Mapa 5: Substantivum „jméno“

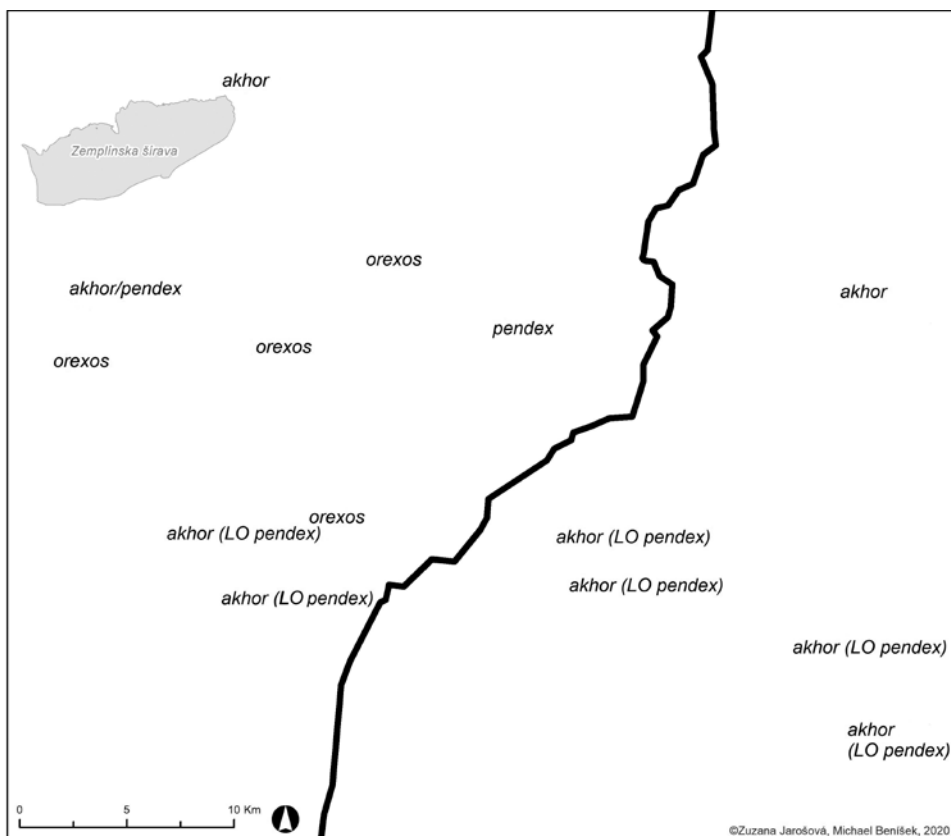
Michael Beníšek | Lexikální (mikro)dialektologie užské romštiny | 65

případech se v jednom regionu v jistém významu objevuje slovo širšího významu, které kalkuje polysémii ekvivalentu v kontaktním jazyce, zatímco ve druhém regionu je ve stejném významu specifický lexém, ať už zděděný nebo přejatý. Význam „telefonovat“ je na Slovensku vyjádřen slovesem širšího významu *vičín-* „volat, jmenovat, zvat“ (srov. slov. *volať* i české *volat* ve významu „telefonovat, volat někomu“), ale v zakarpatských varietách se používá specifická východoslovanská přejímka *zvoňin-* (srov. rus. *zvonit'*, ukr. *dzvonyty*). Naopak ve významu „stát (o ceně), mít cenu“ všechny západoužské variety zachovávají specifické indoárijské sloveso *mol*, zatímco ve východoužské romštině bylo *mol*/vytlačeno slovesem *terduv-* (3SG *terdoľ*) „stát (ve vzpřímené poloze), setrvávat“, podle polysémie slovesa „stát“ ve slovanských jazycích (ne však ve standardní ukrajinštině). Za charakteristickou východoužskou sémantickou inovací lze pokládat i sloveso *dživ-* „žít“ používané ve významu „bydlet“, opět podle východoslovanského modelu (srov. ukr. *žyty* „žít“ i „bydlet“), ačkoli s významem „bydlet“ se u slovesa *dživ-* setkáváme i v Pavlovcích nad Uhom (ověřeno nezávisle na sobě různými mluvčími). Jinak všechny slovenské variety včetně Pavlovců nad Uhom zachovávají ve významu „bydlet“ sloveso *beš-*, které všude znamená též „sedět“, zatímco na Zakarpatí se *beš-* ve významu „bydlet“ objevuje opět jen na Radvance a jinde má jen význam „sedět“.

3.2 Variace jmen

Užskou romštinu rozhodně nelze chápat jako areál složený ze dvou nářečně homogenních regionů. Západoužskou i východoužskou romštinou prostupují různé izoglosy, z nichž některé dokonce protínají slovensko-ukrajinskou hranici, a na obou stranách hranice tak propojují různé variety. Právě příklady variací, které nesouvisejí se státní hranicí, jsou tématem této a dvou následujících sekcí.

V užské romštině můžeme narazit na obě zděděná slova pro „orech“ (Mapa 7): původní indoárijské označení vlašského ořechu *akhor* i západoíránskou přejímku pro „lískový ořech“ *pendex*. Nejblíží původnímu stavu jsou východoužské variety (mimo Perečyn) a Pavlovce nad Uhom a Bajany, ve kterých se sice *akhor* zobecnilo na jakýkoli ořech, ale *pendex* se zde ještě objevuje jako archaizující specifické označení lískového ořechu. Obě slova se stále používají i v Čechově, ale zde už podle metajazykového tvrzení konzultantů bez významového rozlišení jako synonyma pro jakýkoli ořech. Slovo *akhor* se v obecném významu „orech“ dále objevuje v Jovse a v Perečyně, kde už ale *pendex* ani jiné jednoslovné označení lískového ořechu není doloženo. Naopak v Kolibabovcích se ve významu „orech“ zobecnilo *pendex* a ztratilo *akhor*. Nakonec v Rebríně na Michalovecku a ve všech lokalitách sobraneckého okresu kromě Kolibabovců byl během výzkumu zaznamenán už jen slovakismus *orexos* a obě původní slova jsou buď respondentům neznámá anebo označena za jinonářeční.

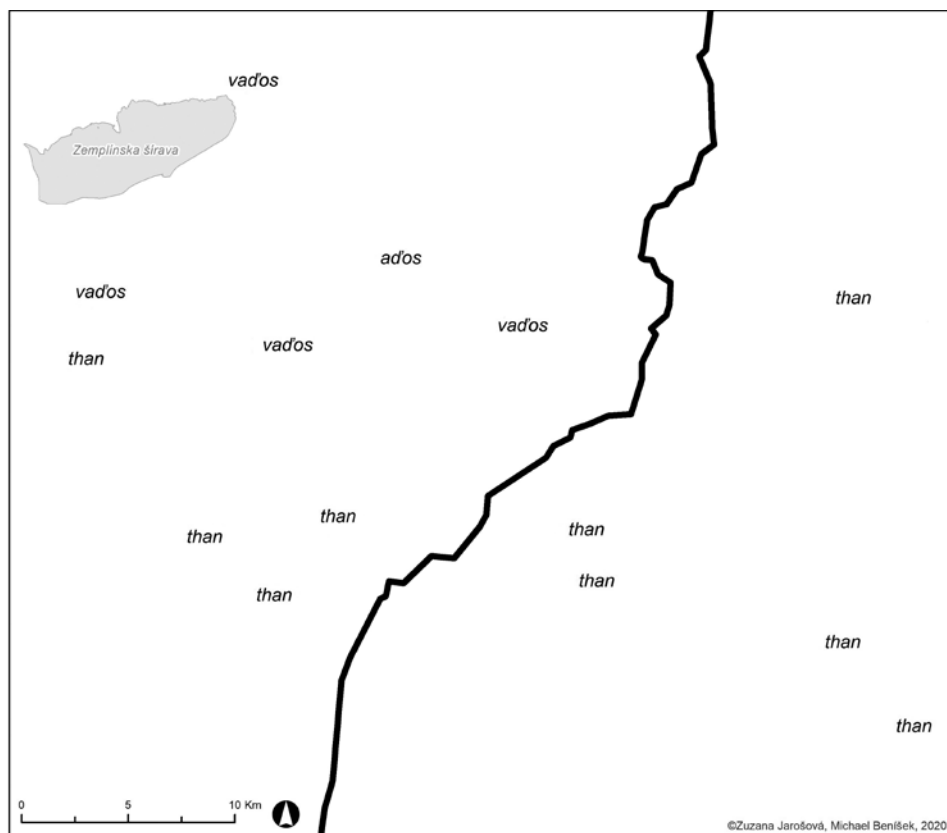
Mapa 7: Substantivum „orech“ (LO = lískový ořech; ve varietách bez LO specifické jednoslovné označení lískového ořechu chybí)

Rozmanitost nepřijatých substantiv se týká i některých kryptických označení, například pro osoby neromského původu a policisty. Pro „Neroma“ se vedle běžného *gădžo* (F *gădži*) používá ve všech západoužských varietách a na Radvance a v Seredně na Zakarpatí indoárijské substantivum *govro* (F *govri*). Řidší distribuci vykazují *gomo* (F *gomi*), na které narážíme v Chudľovu a v Užhorodě včetně Radvanky, která je jedinou lokalitou s doloženým *govro* i *gomo* zároveň. I přes formální podobnost mají obě slova jinou etymologii. Zatímco *govro* je indoárijské, příbuzné hindskému *gorā* „běloch, Evropan“, a v severocentrální romštině ve formách *goro*, *gōro* či *govro* široce rozšířené (srov. *goro* u Hübschmannové, Šebkové a Žigové 1991: 116), *gomo* je příbuzné slovům *gomi* a *gomež* známým z některých dialektů na Balkáně, která mají arménský původ (srov. Boretzky a Igla 1994: 100; Boretzky 1995: 142). Co se slov pro policii týče, nepřijaté formace se objevují téměř jen na ukrajinské straně hranice: *kurdune* (doslova „pojebanci“), řidčeji i *džungāle* („hnusáci“), v Užhorodě a *mujale* (od substantiva *muj* „ústa, tvář“, zřejmě tedy z významu „řečník, mluvčí“) v ostatních zakarpatských varietách.

Posledně zmiňované slovo je doloženo i v Čechově a Blatných Remetech a vzhledem k jeho rozšíření v necentrálních dialektech (srov. Boretzky a Igla 1994: 187) může představovat jedno z praromských slov pro instituce státní moci. Ve slovenských varietách se jinak všude používá přejímka *žandāra* (sg *žandāris* „policista“) z hovorového slovenského *žandár* a maďarského *zsandár*, které je i další variantou používanou v Užhorodě. Romská slova pro policii běžná jinde na Slovensku, jako např. *phandle* nebo *šingune*, v užských varietách chybí.

Ojedinelá lexikální inovace pro význam „pole“ se objevuje v Pavlovcích nad Uhom. Zatímco v celé užské romštině má substantivum „pole“ formu typickou pro východní makroareál severocentrální romštiny *maľa/māla* (srov. 2.2), v Pavlovcích nad Uhom bylo zaznamenáno označení *phuva* z plurálního tvaru slova *phuv* „půda, země“.

Případy variace nepřejatého a přejatého substantiva jsou běžné (viz též 3.1). Nepřejatá slova zahrnují i některé lexikální inovace a přejatá slova mohou odrážet i vliv dřívějších (tedy ne současných) kontaktních jazyků. Obojí se týká

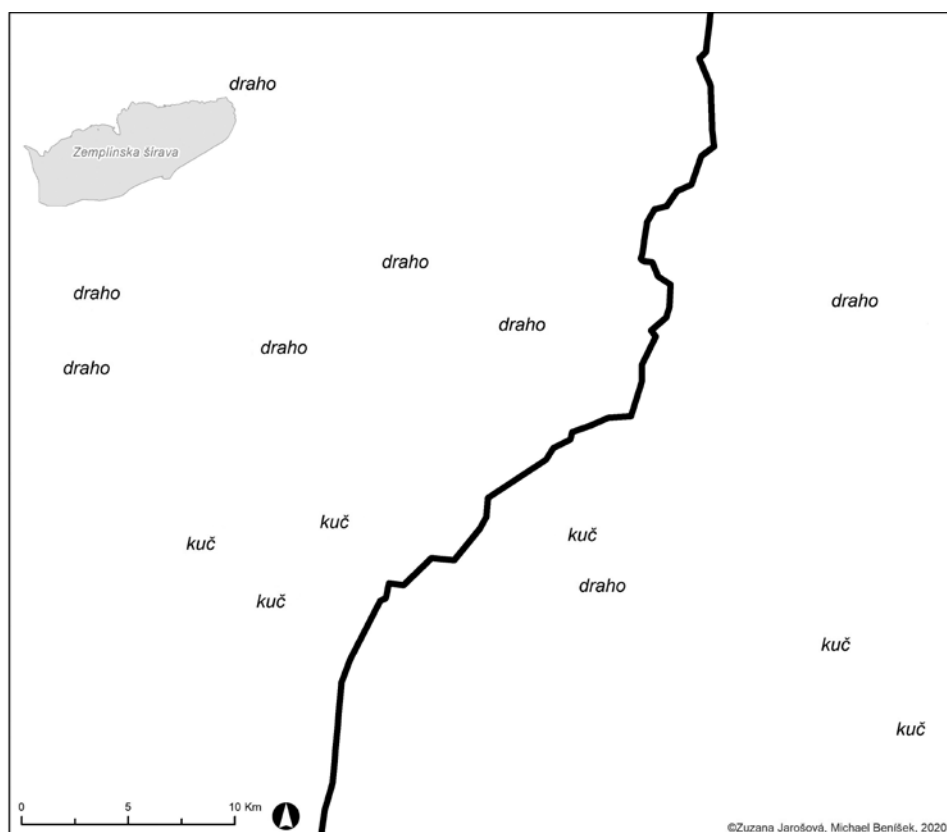

Mapa 8: Substantivum „postel“

slov pro „postel“, kde variuje indoárijské *than* sémanticky rozšířené z původního významu „místo“ (srov. Boretzky 2012b: 82) a přejímka maďarského *ágy* „postel“ v lokalitách, které nejsou v kontaktu s maďarštinou (Mapa 8). Nepřejaté *than* se objevuje v jižních varietách na Slovensku (v Rebríně, Pavlovcích nad Uhom, Bajanech a Bežovcích) a v celé východoužské romštině. Maďarská přejímka naopak charakterizuje severní variety západoužského regionu a to buď v konzervativní podobě *ados* (v Sobrancích) anebo častěji v protetické formě *vados* (v Čechově, Jovse, Blatných Remetech a Kolibabovcích). Obě slova mají širší nářeční distribuci: hungarismus *(v)ados* (*vadžos*, *hados* atd.) představuje lexém příznačný pro téměř celý východní makroareál severocentrální romštiny kromě jeho nejjihnějšího okraje (části turňanské, abovské, dolnozemplínské a užské romštiny), kde narážíme právě na *than*.

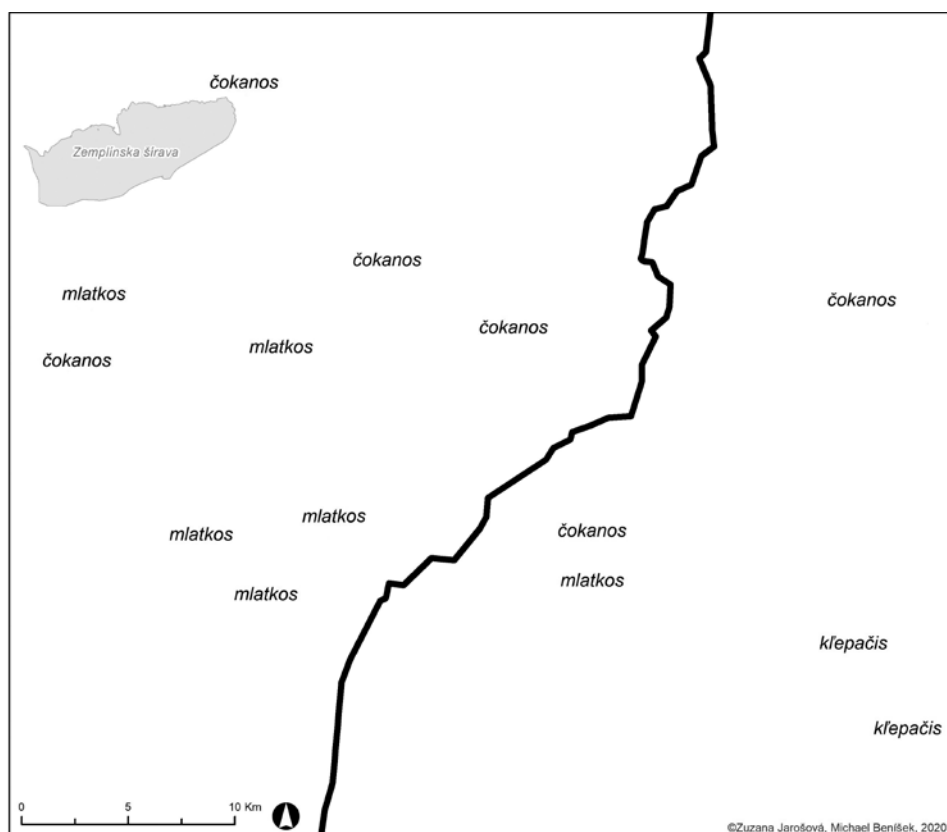
Jiným příkladem variace nepřejatých a přejatých forem jsou v užské romštině tři obecná označení pro „oblečení“: *gada*, *holmi* a *renti*. Slovo *gada* je ve skutečnosti plurálový tvar zděděného slova pro „košili“, které se v obecném významu „oblečení“ používá v jižních varietách na Slovensku (v Rebríně, Pavlovcích nad Uhom, Bajanech, Blatných Remetech a Bežovcích), ale kupodivu, až na ojedinělý výskyt od jedné mluvčí ze Šachty, absentuje na Zakarpatí. V celé východoužské romštině je naproti tomu běžné *holmi* z maď. *holmi* „kdeco“, přeneseně „věci, krámy“. Všechny ostatní (severní) variety na Slovensku, alternativně i Bežovce, mají východoslovenskou přejímku *renti* (z významu „hadry“), která je spolu s *holmi* doložena i v Chudľovu a je známa i některým mluvčím na Radvance jako archaismus, takže může představovat i starší slovo ve východoužských varietách.

S variací zděděného a přejatého slova se setkáváme i u adjektiv. Ve významu „drahý“ (Mapa 9) se zděděné *kuč* vyskytuje jen v některých nejjihnějších varietách: v Pavlovcích nad Uhom, Bajanech a Bežovcích na Slovensku a na Šachtě, v Chudľovu a v Seredně na Zakarpatí. Jinde na Slovensku, v Perečyně a překvapivě i na Radvance byla zaznamenána jen slovenská přejímka *draho*. Za zmínku stojí, že v zakarpatských varietách se nikde neobjevuje plnohlasná východoslovanská forma *doroh-*. Pro úplnost dodejme, že adjektivum opačného významu „levný“ je napříč užským areálem zastoupeno společným *tuño* přejatým z lokálních slovanských variet, ačkoli na slovenské straně se alternativně setkáváme i s přejmutím standardního slovenského adjektiva ve formě *lacno*.

Mapa 9: Adjektivum „drahý“

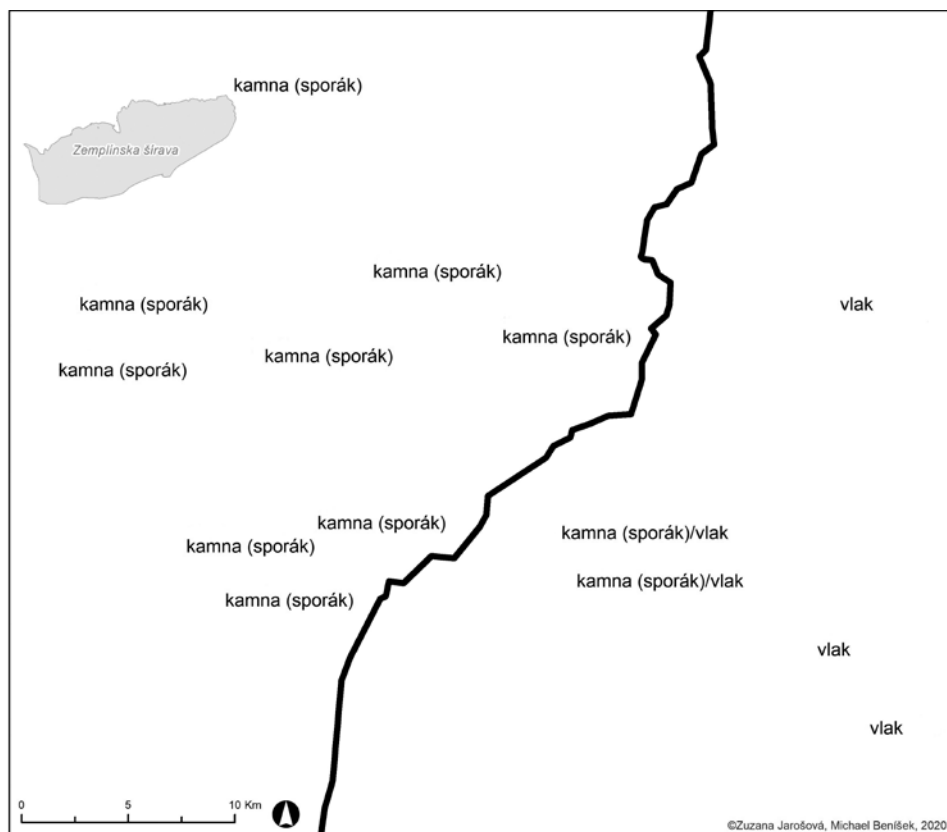
Variace přejatých slov zpravidla odráží vliv současných jazyků, např. východoslovenských nářečí a standardní slovenštiny na Slovensku a různých východoslovanských jazyků a maďarštiny na Zakarpatí (viz 3.1), ale narážíme i na variace přejatých slov, jejichž izoglosy překračují státní hranici. Pro „kladivo“ se v užské romštině objevují tři různá slova (Mapa 10): stará evropská přejímka *čokanos* (srov. rumunské *ciocan*) v některých severnějších západoužských varietách (Rebrín, Jovsa, Sobrance a Kolibabovce) a také na užhorodské Šachtě a v Perečyně na Zakarpatí, dále východoslovenská přejímka *mlatkos* (ze slov. *mlatok*, srov. ASJ IV.IV.10) v některých spíše jižních varietách na Slovensku (Čečehov, Pavlovce nad Uhom, Bajany, Blatné Remety a Bežovce), ale i na Radvance, a nakonec zakarpatský ukrajinismus *kľepaciš* v Chudľovu a Seredně. Rys je tedy zajímavý hlavně izolexou mezi *čokanos* a *mlatkos*, která rozděluje město Užhorod, kde jsou obě slova i samotnými mluvčími pokládána za indikativní lexémy obou užhorodských variet.

Mapa 10: Substantivum „kladivo“

Slova maďarského původu jsou obecně běžnější na Zakarpatí (srov. 3.1), ale jejich distribuce je různá. Některá jsou rozšířená v celé východoužské romštině a mají přesah na Slovensko, kde na ně narážíme zpravidla v těch nejjižnějších varietách, např. *bīnos/bijnos/binos* „hřích“ z maď. *bűn* v Bajanech a Bežovcích a *nīpos/nijpos* „lid“ z maď. *nép* v Pavlovcích nad Uhom, Bajanech a ojedinele i v Blatných Remetech oproti slovakismům *brixos* a *ludos* v ostatních slovenských varietách (*ludos* i *nijpos* však alternují i v Užhorodě a Perečyně). Některé hungarismy se objevují jen na ukrajinské straně, ale ne ve všech varietách. Zajímavým případem je přejímka maďarského *tűkőr* pro „zrcadlo“ (v různých podobách jako *tikeris*, *tijkeris*, *tivkeris*, *tejkeris*, *tűvkeris* apod.) ve všech zakarpatských varietách kromě Chudľova, kde je *žeredlos* zřejmě východoslovenského původu (na Slovensku (*d*)*žveredlos*, v Pavlovcích nad Uhom *žveritkos*; srov. ASJ IV.V.34 pro zdrojové slovenské formy). Některé přejímky z maďarštiny se objevují na obou stranách hranice s více či méně omezenou distribucí, např. *tanito(v)s* „učitel“ z maď. *tanító* v Užhorodě a Seredně a jako varianta v Pavlovcích nad Uhom oproti slavismu

(u)čitelis jinde. Velmi specifické hungarismy, ať už přejaté přímo z maďarštiny, anebo zprostředkovaně přes lokální východoslovanské variety, však charakterizují nejvýchodnější periferii užské romštiny, tedy Chudľovo a Seredně, např. *temeto(v)s* „hřbitov“ z maď. *temető* (jinde *cinte(j)ris*), *rešto* „líný“ z maď. *rest* (jinde *leňivo*, *línivo*), ale zaznamenány byly i ojedinělé hungarismy jen v jedné z těchto lokalit, např. *ňāli* „sliny“ z maď. *nyál* v Chudľovu (jinde východoslovakismus *šlīni/šlīni*) a *dijñi* „kuchyňské nádoby“ z maď. *edény* v Seredně (jinde lokální germanismus *grati/grāti*, v Pavlovcích nad Uhom a Bajanech též *sudzīni*).⁸ Osamocený hungarismus, který není ani nikde na Zakarpatí, byl zaznamenán i ve slovenském Čechově, totiž *hedos* „hora“ z maď. *hegy* (jinde *hora*).

Mapa 11: Význam substantiva *mašina*

⁸ V Chudľovu však bylo ve významu „nádoby“ opakovaně zaznamenáno jen konkrétní označení *čāre* „mísy“ (podobně *tañira* „talíře“ v Blatných Remetech).

Některé přejímky jsou celoužské, ale v různých varietách se liší svým významem. Široce rozšířený germanismus *mašina* byl zmíněn už v předchozí sekci (3.1) v souvislosti s jeho významem „vlak“ ve východoužských varietách. V západoužské romštině je slovo přítomno ve významu „kamna na vaření, sporák“, přičemž v tomto významu se *mašina* objevuje i v Užhorodě, který tak na rozhraní oblasti „kamna“ versus „vlak“ představuje jediné místo Užska, kde se *mašina* používá v obou významech (Mapa 11). V ostatních varietách na Zakarpatí se pro „kamna na vaření“ používá jiný lokální germanismus *špar(h)ejta* (srov. maď. *sparhelt*, slov. nář. *šparbert* apod.).

3.3 Variace sloves

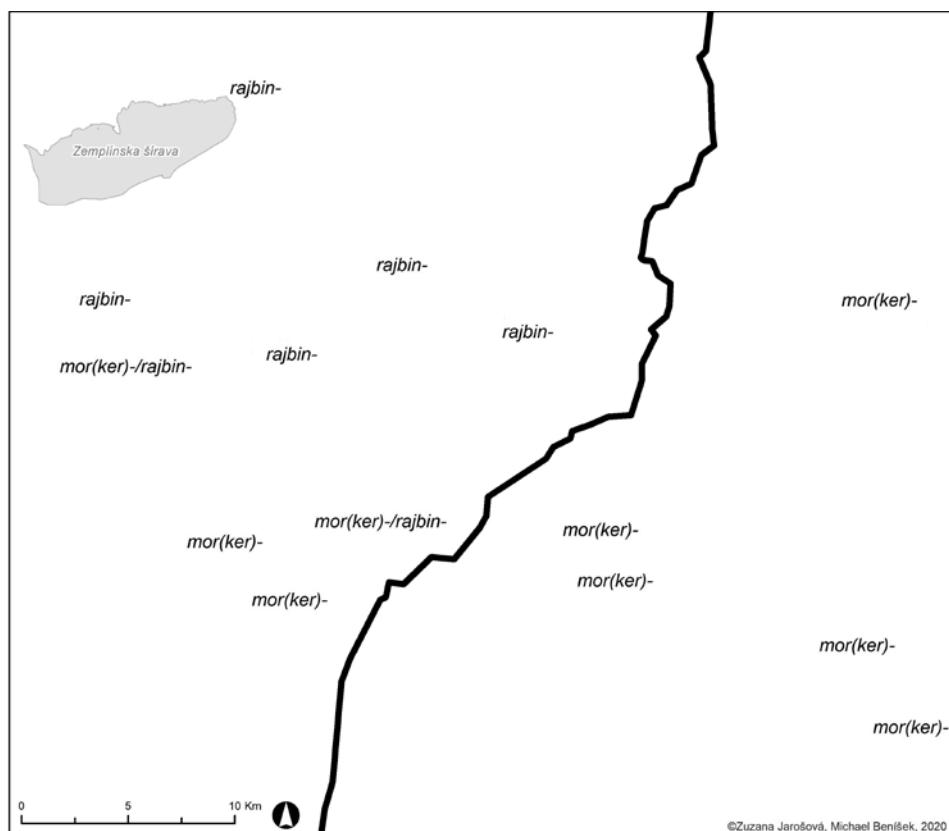
Podobně jako u substantiv a adjektiv se i u sloves setkáváme s variací, která nesouvisí se státní hranicí. Typická alternace, ale bez jasné nářeční distribuce, se ve sledované oblasti objevuje u slovesa „schovat“, pro které se vedle zděděného *garuv-* (3SG *garuveľ*) používá inovativní *othov-* (3SG *othoveľ*) z akcionsartové modifikace slovesa *thov-* „položit“, tedy vlastně z *od-thov-* „odložit“. Ve většině užských variet narážíme na obě slovesa, ale v Rebríně, Bajanech a Kolibabovcích bylo zaznamenáno pouze *garuv-* a v Sobrancích a Blatných Remetech pouze *othov-*, přičemž jen v Blatných Remetech konzultanti výslovně označili *garuv-* za cizí (konkrétně pavlovecké) slovo. Na Radvance byla ještě vedle *othov-* (a *garuv-*) od jedné mluvčí zaznamenána i jiná modifikace slovesa *thov-* ve stejném významu *zathov-*.

Další význam, pro který se objevují různé slovesné formy, je „udeřit, uhodit“. Kromě Bežovců je v tomto významu ve všech slovenských varietách doloženo sloveso širšího významu *čin-* „ukrojit, uříznout, seknout“, které se na Zakarpatí ve významu „uhodit“ nepoužívá. Kolem Sobranců (v Jovse, Sobrancích a Kolibabovcích) se používá i *pek-* „péct“, které je jinak typické pro hornozemplínskou romštinu, a do příslušné části užské romštiny tak zasahuje ze severu přes Vihorlat. Nakonec máme v téměř celé užské romštině (kromě Sobranců) doložena dvě specifická slovesa, která se liší jen svým iniciálním konsonantem: *dem-* a *lem-*. Tyto formy nemají zřejmou etymologii, ale mohou souviset se slovesy *d-* „dát“ a *l-* „vzít“, což by ukazovalo na jejich původ v univerbizovaných verbonominálních spojeních. Jejich geografická distribuce je však nejednoznačná. V datech ze západoužské romštiny převládá *dem-*, ale v Čechově, Rebríně a Bežovcích jsou doloženy obě formy. Také ve všech východoužských varietách se používá obojí *dem-* i *lem-*, přičemž v datech z Užhorodu převládá *dem-* a v datech z ostatních variet *lem-*.

S výraznou diverzitou sloves a jejich různých forem se setkáváme u významu „omdlít“. Na Zakarpatí se ve všech varietách objevuje sloveso *zisaluv-* (3SG *zisalol*), řídčeji (na Radvance) též *zvisaluv-* (3SG *zvisalol*), a v Pavlovcích nad

Uhom zřejmě příbuzná forma *zavisaluv-* (3sg *zavisalol*). Všechny tyto tvary, z nichž žádný dosud nebyl v severocentrální romštině zaznamenán, by mohly představovat varianty jednoho slovesa příbuzného balkánskému *zalisájvol* řeckého původu (srov. Boretzky a Iglá 1994: 303; Boretzky 2012a: 45, mapa 73), což by vrhalo nové světlo na distribuci grecismů v romštině. Na Slovensku je jinak běžný semikalk *otper-*, akcionsartová modifikace slovesa *per-* „spadnout“, utvořená podle slovenského *odpadnúť*, a jiný semikalk lokálních slovanských forem byl ještě zaznamenán v Blatných Remetech a v Seredně ve formě *zamer-* (od *mer-* „zemřít“; srov. hovorové slovenské *zamrieť*), která je zdokumentována i slovníkem Hübschmannové, Šebkové a Žigové (1991: 424). Nakonec v Perečyne máme též doloženu frázi *per- andro vómorok* „padnout do mdlob“ z ruského *upast' v obmorok*.

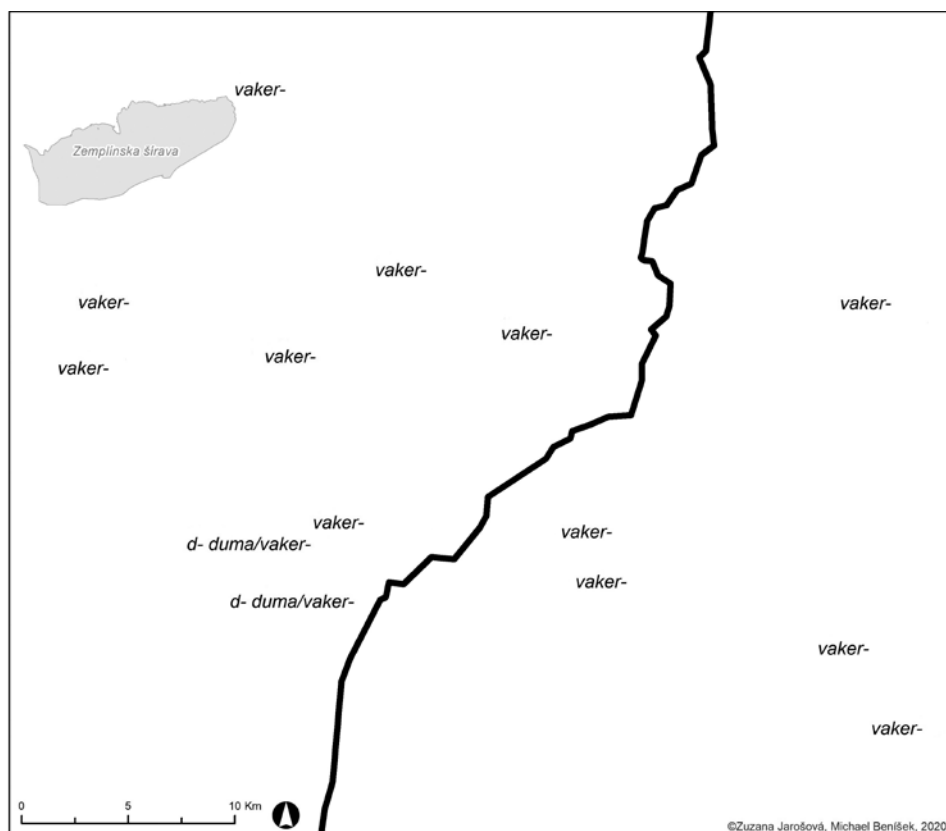
Variace nepřejaté a přejaté slovesné formy se objevuje například u významu „prát prádlo“ (Mapa 12). Ve všech zakarpatských varietách a v jižních varietách na Slovensku (Pavlovce nad Uhom, Bajany, alternativně i Rebrín a Bežovce) se pro „prát“ používá stejné sloveso jako pro „mýt“, tedy *mor-*, zpravidla však v iterativní podobě *morker-*. V severních varietách západoužského regionu se naproti tomu objevuje specializovaný východoslovenský germanismus *rajbin-* a v Rebríně

Mapa 12: Sloveso „prát (prádlo)“

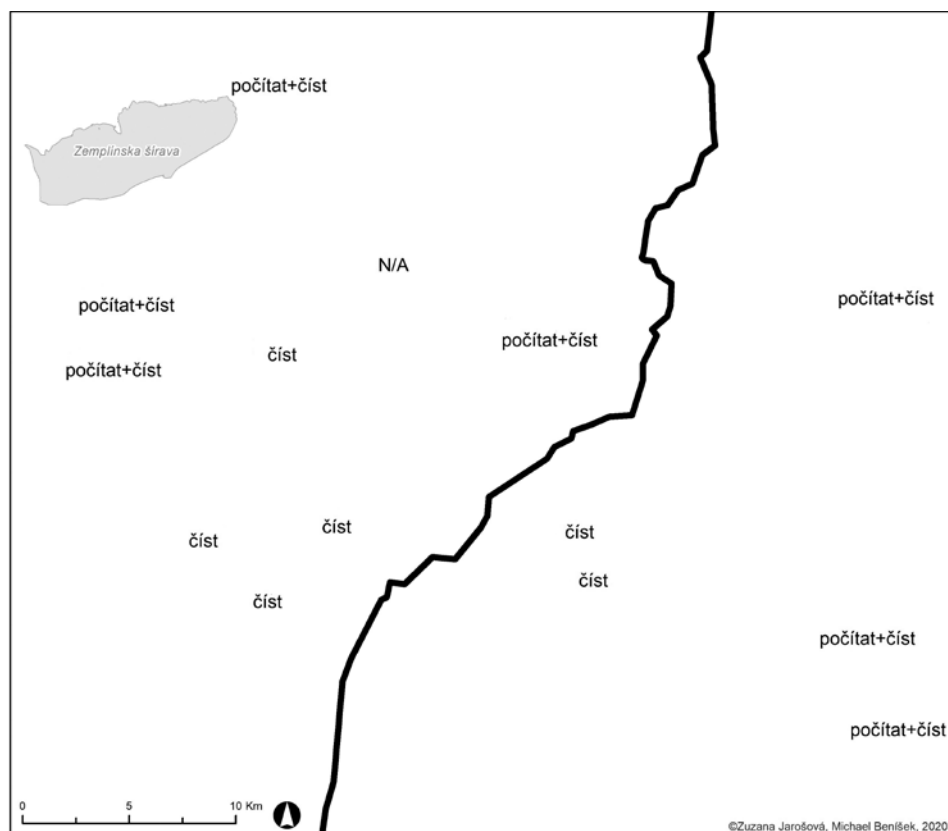
a Bežovcích byly zaznamenány obě varianty *mor(ker)*- i *rajbin*-, ale každá od jiného mluvčího. Za významem „prát“ u slovesa *mor*- by mohl stát vliv maďarštiny, kterou charakterizuje stejná polysémie (*mos* „mýt“ i „prát“).

Ve třech oblastech užského areálu narážíme na specifická slovesa, která se neobjevují jinde v užské romštině (viz též 3.5). Na Slovensku takovou oblast představují Pavlovce nad Uhom a Bajany, kde se objevuje verbonominální fráze *d- duma* (3sg *del duma*) „mluvit“ vedle jinak celoužské varianty *vaker*- (Mapa 13). Pavlovce nad Uhom jsou zároveň jedinou užskou lokalitou, kde byla zaznamenána maďarská přejímka *irin*- „psát“ z maďarského *ír*, která překvapivě není ani na Zakarpatí (jinde a běžně i v Pavlovcích nad Uhom je jinak pro „psát“ slavismus *pisin*-). Další osobitou varietou jsou Kolibabovce na východ od Sobranců, kde je ve významu „porodit“ adverbiálně modifikované sloveso *per- tele*, doslova „padat dolů“, zatímco jinde *lovťuv*- (*lovčuv*-), které vzniklo jako inchoativum od adjektiva *lovko* „lehký“, tedy vlastně z významu „stát se (po porodu) lehčí“. Nakonec je to opět východní periferie, Chudľovo a Seredně, kde se objevují zvláště některé specifické hungarismy, např. *vidăzin*- „dát pozor“ z maď. *vigyáz* vedle celoužského germanismu z lokálních slovanských nářečí *merkin*-.

Mapa 13: Sloveso „mluvit“

Nakonec jako příklad zvláštních slovesných izosém lze zmínit dvě indoárijská slovesa *gen-* a *ur-*, jejichž sémantické vlastnosti oddělují různé užské subregiony bez ohledu na slovensko-ukrajinskou hranici. Sloveso *gen-*, které má ve většině užských variet protetickou podobu *egen-*, mělo původně význam „počítat“, ale v téměř celé severocentrální romštině se sémanticky rozšířilo i na „číst“. V užské romštině má sloveso oba významy v severně položených varietách na Slovensku (v Čechově, Rebríně, Jovse a Kolibabovcích) a ve všech zakarpatských varietách kromě Užhorodu. V jižněji položených slovenských varietách a v Užhorodě si udrželo jen svůj druhotný význam „číst“, zatímco v původnějším významu „počítat“ bylo nahrazeno buď lokálním germanismem *raxin-* anebo slovákismem *počítin-*. V Sobrancích pak *(e)gen-* nebylo během sběru dat doloženo vůbec (i pro „číst“ je zde slovenská přejímka *čítin-*). Izoséma slovesa *(e)gen-* tak odděluje konzervativnější severní a východní periferii od inovovaného středu a variet dále na jih (Mapa 14). Příklad slovesa *ur-* je pak unikátní v rámci celé severocentrální romštiny. Jeho původní význam „obléct“ zachovává téměř celá užská romština, ale v nejvýchodnějších varietách Chudľova a Seredně *ur-* znamená „obout“, zatímco „obléct“ je zde vyjádřeno slovesem *kid-* „sebrat“.

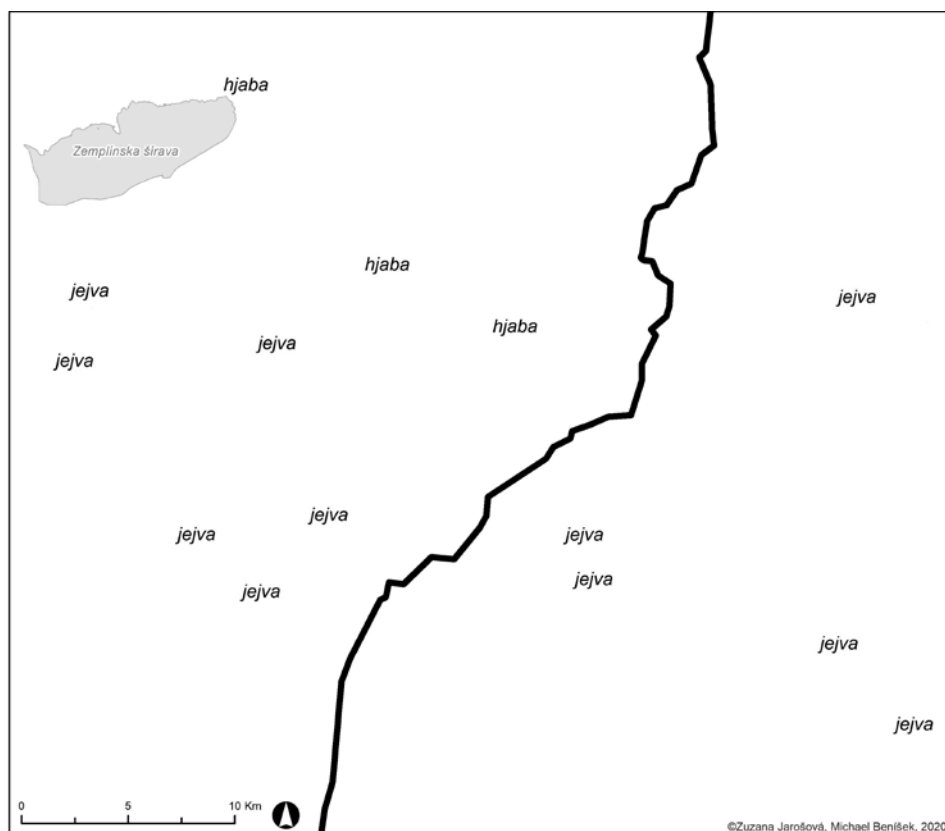

Mapa 14: Význam slovesa *(e)gen-*

3.4 Variace příslovci

Variace adverbiálních forem velmi často odráží vliv různých kontaktních jazyků, a je tak znázornitelná izolexami mezi západoužskou a východoužskou romštinou. Existují však i případy variací, jejichž distribuce se státní hranicí nespojuje.

V západoužské romštině se přítomností několika specifických adverbií vyjímá oblast kolem Sobranců. Příznačným užským adverbem, které znamená „zadarmo“ i „marně, zbytečně“ je *jejva*, zřejmě zděděný kognát vlašského *ivja*, ve významu „marně, zbytečně“ někdy vystupující ve formě *jejvavalo*. V severovýchodních slovenských varietách, v Jovse, Sobrancích a Kolibabovcích, se však místo toho objevuje přejímka maďarského *hiába* „marně, zbytečně“, používaná zde i ve významu „zadarmo“, která je jinak typická např. pro spišsko-šarišskou romštinu a západní dialekty severocentrální romštiny (Mapa 15). Stejná oblast, tentokrát však bez východních Kolibabovců, byla zasažena i inovací adverbia „dobře“, které zde vystupuje v podobě pravidelné derivace od adjektiva „dobrý“, tedy *lačhes*, zatímco zbytek užské romštiny zachovává supletivní *mište* (na Zakarpatí, řidčeji i na Slovensku, též *mišto*).

Mapa 15: Adverbium „zadarmo, zbytečně“

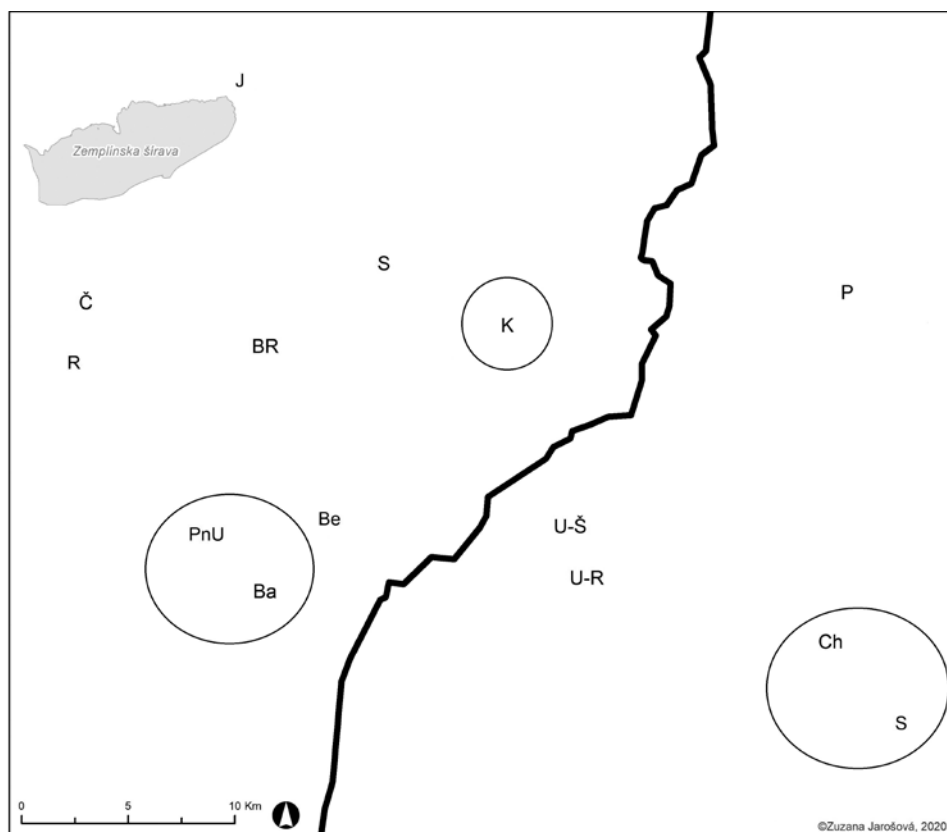
Ve východoužském regionu se setkáváme s výraznou diverzitou forem univerzálního adverbia „všude“, mezi kterými se objevují jak nepřejaté formy založené na různých interních inovacích, tak formy maďarského a slovanského původu. Nepřejaté formace byly zaznamenány dvouslovným *khatar okārig* v Užhorodě a Seredně a jednoslovným *sakāj* na Radvance. Forma *sakāj* je založena na prefigovaném interogativu *kāj* „kde“ a jejím analogickým modelem je jihoslavismus *sako* „každý“ reanalyzovaný jako *sa-ko* [všechno-kdo] (Beníšek 2017a: 226; srov. též Elšík a Matras 2006: 287). Dále v Chudľovu a Seredně se ve významu „všude“ používá hungarismus *vīgig/vijgig* z maďarského terminativního *végig* „až do konce“ a nakonec všude jsou rozšířené nářeční slovanské formy, zejména *uśadzik*, méně často *(f)sadzik*, které jsou patrně východoslovenského původu, a v Perečyně též ukrajinské nářeční *fs'agde*. Východoslovenské *uśadzi(k)* charakterizuje i celou západoužskou romštinu, ale v Blatných Remetech bylo od mluvčího nejstarší generace zaznamenáno i *khatar okārig*, což ukazuje, že tato fráze byla původně rozšířená i v západoužském regionu.

3.5 Periferní a lokální konzervatismy

V předchozích sekcích jsme diskutovali mimo jiné případy, kdy zděděné romské slovo variuje se současnou nebo nedávnou přejímkou. Ukázali jsme, že při srovnání slovenského a zakarpatského regionu užské romštiny se starší slovo častěji udržuje na Zakarpatí, které tak jako celek vystupuje jako lexikálně konzervativnější než slovenská část Užska (viz 3.1). Zatímco předešlé sekce zmiňovaly lexikální konzervatismy, které mají širokou distribuci neomezenou na jednu nebo dvě variety, tato sekce představí některé řidší konzervatismy, a to zvláště s vazbou na geograficky periferní lokality (viz Mapa 16).

Nejvýraznější konzervativní periferii představují nejvýchodnější lokality Chudľovo a Seredně, které i v jiných ohledech vystupují jako nápadná periferie charakteristická i osobitými přejímkami a neobvyklými inovacemi (srov. předchozí sekce). Chudľovo a Seredně jsou zároveň i periferními lokalitami celého severocentrálního nářečního kontinua, a tak zde narážíme na živá slova, která jsou jinde v severocentrální romštině extrémně řídká, např. slovesa *khiñuv-* (3SG *khiñol*) „odpočívát“, *paruv-* (3SG *paruvel*) „měnit“ a také *icard-* (3SG *icardel*) „vrhnout, hodit silou“.⁹ Jinde se místo nich objevují jen přejímky: *otpočivin-* (na Slovensku), *spočivin-* (na Zakarpatí), „odpočívát“, *meñin-/miñin-*, v Užhorodě a alternativně i v Pavlovcích nad Uhom *čerín-* (z maď. *cserél*), „měnit“, popřípadě nepřejatá slova

9 Srov. *cardel* „mrštit“ u Hübschmannové, Šebkové a Žigové (1991: 60), které je ale možná chybným zápisem tvaru *icardel*. V datech z dialektologických výzkumů posledních desetiletí se sloveso objevuje jen ve formě *icard-* (vedle Zakarpatí i zřídka na Spiši), popřípadě *ič(h)ard-* (na Gemeru). Srov. též *icardel* „werfen, schleudern“ ve slovníku romského nářečí polského města Zakopane (Rozwadowski 1936: 28). Sloveso nemá známou etymologii.

Mapa 16: Periferní variety užské romštiny příznačné specifickými lexikálními konzervatismy zakroužkovány; Č Čečehov, R Rebrín, PnU Pavlovce nad Uhom, Ba Bajany, J Jovsa, S Sobrance, BR Blatné Remety, Be Bežovce, K Kolibabovce, U-Š Užhorod-Šachta, U-R Užhorod-Radvanka, P Perečyn, Ch Chudľovo, S Seredně

širšího významu jako *čhiv-* „hodit“. Seredně je na Zakarpátí tradiční vinařskou lokalitou, a tak asi nepřekvapí, že se zde i v sousedním Chudľovu stále objevuje indoárijské označení hroznového vína *drākha* (PL), zatímco ve zbylé užské romštině včetně Užhorodu a Perečyna je jen slovenská přejímka *broznos*. Z názvů dalších plodů se v Chudľovu a Seredně vyskytuje slovo íránského původu *ambrol*, jehož původní význam „hruška“ se dochoval v Chudľovu, zatímco v Seredně je *ambrol* doloženo od jedné mluvčí v sémanticky posunutém označení plodu slivoně, jako je ryngle nebo špendlík (mimo vlastní švestku, která se označuje zděděným *thilav*). Mimo Chudľovo je ve významu „hruška“ všude slavismus *bruška*. V obou varietách jsou rovněž stále živá z praromštiny zděděná označení některých stromů, která jsou odvozená od názvů plodů pomocí přípony *-in*, např. *akhorin* „orešák“, *ambrolin* (pouze v Chudľovu) „hrušeň“, *khilavin* (Chudľovo), *thilavin* (Seredně) „slivon švestka“, *phabalín* „jablono“. Jinde v užském areálu tyto odvozeniny buď zanikly anebo jsou známy pouze mluvčím nejstarších generací. Zvláštností obou nejvýchodnějších variet je i existence ojedinělých derivací pro „révu vinnou“

drákhun a „lísku obecnou“ *pendexuň*, které však asi představují spíš lokální inovace než konzervatismy. Z adjektiv je stále živé *xārno* „krátký“ v Seredně, které je sice v severocentrální romštině běžné, ale v užském areálu se mimo Seredně objevuje jen jako archaismus a místo něj je ve významu „krátký“ buď sémanticky rozšířené *cikno* „malý“, anebo slovanské přejímky *kratko* na Slovensku a *korotko* na Zakarpatí.

Na Slovensku představují jistou periferii Kolibabovce na úpatí Vihorlatu. Pouze v nich bylo během výzkumu zaznamenáno substantivum *silavis* „kleště“ (jinde jsou lokální slovanské přejímky *kleši*, *klíši*) a sloveso *bašuv-* (3sg *bašol*) „štěkat“ (jinde slavismus *havkin-*). Lokalita je zároveň konzervativní fonologickou podobou některých slov, např. *khil* „máslo“ (jinde *thil*, *čhil*). Kolibabovce ovšem charakterizuje i řada přejatých slov, místo kterých se jinde používají slova zděděná, např. *mestos* „město“ místo *fovros*, takže obecně Kolibabovce za konzervativní varietu považovat nelze, pouze v jednotlivostech.

Za lexikálně konzervativní slovenskou užskou varietu lze však považovat Pavlovce nad Uhom a s ní úzce spjatou varietu sousedních Bajan, které ostatně také představují geografickou periferii užské romštiny, a to periferii jihozápadní. Pavlovecko-bajanská romština sdílí řadu lexikálních konzervatismů se zakarpatskými varietami, čímž vyčnívá mezi ostatními západoužskými varietami (částečně spolu s Čechovem; srov. 3.1), ale v těchto dvou lokalitách se udržují živá i některá zděděná slova, která nejsou běžná ani na Zakarpatí, např. indoárijské slovo pro „mouchu“ *māchi*. Mimo Bajany a Pavlovce nad Uhom se jak na slovenské, tak i na ukrajinské straně hranice používá prakticky jen slovanská přejímka *muxa*, ačkoli v zakarpatských varietách je ve formách *māchi* nebo *māthi* slovo ještě sporadicky doloženo jako řídký archaismus. Distribučně ještě omezenější je pavlovecko-bajanské slovo pro „včelu“ *bervej*, jehož kognáty jsou v různých formách známy z různých romských dialektů.¹⁰ V užské romštině se slovo objevuje ještě v Užhorodě u mluvčích ze Šachty (*bervel*), ale nikde jinde a kupodivu ani na Radvance, kde je doložen jen hungarismus *darāžis* (z maď. *darázs* „vosa“) anebo lokální slovanská přejímka *obdžola* (srov. ukr. *bdžola*), která je jinak v celé užské romštině, včetně její slovenské části, vůbec nejčastější formou slova pro „včelu“. ¹¹ Ojedinelý konzervatismus *stādi* „klobouk“ řeckého původu byl zaznamenán i v geograficky neperiferních Blatných Remetech, namísto lokální slovanské přejímky maďarského původu *kalapa* (srov. *kalap* ve slovanských nářečích východního Slovenska a západního Zakarpatí; ASJ IV.VII.6; Dzendzelivs'kyj I.55) ve všech ostatních varietách.

10 Např. *birovli*, *biromni*, *beruvli*, *bervuj*, *brli* atd. u Boretzkého a Igly (1994: 30); srov. též Tálós (1999: 225–226).

V severocentrální romštině slovo vystupuje ve dvou základních podobách: ve východním makroareálu *bervel*, u Hübschmannové, Šebkové a Žigové (1991: 552) též *bervel* a *bervli*, v západním makroareálu *br(r)li*; slovo je však dochováno jen sporadicky.

11 V Seredně se však pro „včelu“ používá slovanská přejímka pro „sršň“ *šaršona*.

3.6 Lexikální archaismy a slova mrtvá

Jako archaismy označuji slova, která podle dostupných dat nejsou v příslušných varietách romštiny běžně užívaná, ale minimálně část konzultantů je zná a identifikuje jako slova používaná v minulosti anebo typická pro mluvu starších generací. Na taková slova jsme opakovaně naráželi už v předchozích sekcích. V romštině, jejíž všichni mluvčí jsou zpravidla už od útlého dětství minimálně bilingvní, mívají archaismy podobu starších slov nahrazovaných novějšími přejímkami z hlavního kontaktního jazyka. V lokálních varietách často narážíme na existenci synonym, z nichž jedno představuje slovo zděděné nebo přejaté ze staršího kontaktního jazyka a druhé je přejímkou ze současného kontaktního jazyka (viz i předchozí sekce). Co zpočátku funguje jako běžná alternace, se postupem doby může vychýlit ve prospěch novějšího slova, které z užívání vytlačuje slovo starší. Původní výraz zastarává a jeho aktivní užití je omezeno na starší generace, zatímco mladší generace znají dané slovo jen pasivně a další nastupující generace už vůbec, až nakonec původní výraz upadá v zapomnění a stává se slovem mrtvým. Archaické slovo však může být vytěšňováno i nepřejatým výrazem v posunutém nebo rozšířeném významu. V češtině či slovenštině coby literárně rozvinutých a běžně psaných jazycích se o archaismech zpravidla pojednává v souvislosti se stylistikou a jejich funkcí v literatuře (srov. Filipec 1961: 125; Hauser 1986: 41–43; Mistrík 1989: 72–74; Filipec 1995). V romštině coby primárně orálním kódů však tato funkce archaismů nehraje významnou roli. Na úrovni lokálních romských variet jsou archaismy primárně sociolingvistickým markerem mluvy starších nebo předešlých generací.

V rámci zde představeného dialektologického výzkumu jsou za archaismy pokládána taková slova, ke kterým konzultanti během sběru dodali metajazykovou poznámku typu „tak se to říkalo dřív“, „tak to říkali moji prarodiče, rodiče apod.“, často po doptání na dané slovo výzkumníkem, popřípadě slova zaznamenaná spontánně od mluvčích staré generace, ale neznámá mladším mluvčím anebo jimi nepoužívaná. Archaičnost jistých lexikálních prostředků se přitom dost často týká jen určitých variet romštiny spjatých s konkrétními lokalitami, ale nikoli už třeba sousedních. Některá slova jsou lokálně archaická, jinde živá a jinde naopak už úplně zapomenutá, což lze vedle případů diskutovaných v předchozích sekcích ilustrovat na zděděném substantivu íránského původu *phurd* „most“. To se na sledovaném území zdá být stále živé v Pavlovcích nad Uhom a Bajanech na Slovensku (*phurd*, *phurdž*) a v Chudľovu a Seredně na Zakarpatí. V jazykovém materiálu pořízeném v těchto lokalitách je jediným slovem doloženým ve významu „most“, a to i u dat pocházejících od mladých mluvčích. V Užhorodě a Perečyně slovo evidentně zastarává; v datech se vedle *phurd* (též *phurd'*) objevuje častější slovanská přejímka *mostos*, která je i podle empirického pozorování variantou používanou mluvčími mladé i střední generace, přestože minimálně pasivně je *phurd* střední generaci

i některým mladším mluvčím stále známé. Nakonec je slovo doloženo v Blatných Remetech jako slovo pouze pasivně známé nejstarší generaci a zjištěné jen díky výzkumníkovu doptání u mluvčího narozeného před válkou. Ve všech ostatních užských varietách je doložen pouze zmiňovaný slavismus *mostos* a *phurd* je konzultovaným mluvčím buď nesrozumitelné anebo explicitně deklarované jako slovo jinonářeční, respektive nepoužívané v příslušné lokalitě. To ale pochopitelně nevylučuje možnost, že i v některých z těchto lokalit žili v době výzkumu staří mluvčí, kteří používání daného slova v příslušné lokalitě pamatovali.

Některá zděděná romská slova jsou v užské romštině doložena pouze v podobě lokálních archaismů, např. *čhindo* „žid“ v Rebríně, Pavlovcích nad Uhom, Blatných Remetech a na Šachtě (dnes jinak běžně *židos*), *khurmin* pro nespecifikovaný druh kaše v Čečehově a Blatných Remetech („kaše“ obecně je jinak *kaša*, na Zakarpátí *kāša*), *phivli* „vdova“ na Šachtě (běžně *vdova/udova*, *vdovica/udovica* nebo *vdovkiňa*) a *rovli*, popř. *rovji*, „hůl“ v Pavlovcích nad Uhom, Bajanech a Užhorodě (běžně *pāca* z maď. *pálca*, v některých západoužských varietách též *palica* ze slov. *palica*). Z adjektiv už jen jako archaismus vystupuje *kašuko* „hluchý“ (zaznamenáno v Čečehově, Bajanech a Užhorodě), které bylo jinak na celém území v podstatě vytlačeno slavismem (*h*)*luxo*, a ze sloves například *drabar-* „věštit“, které je známé jen některým mluvčím na Šachtě (dnes záp. *vešřin-*, vých. *vorožin-* nebo *hadin-*). Za zvláštní skupinu archaismů lze také pokládat slova doložená jen ve folklórním materiálu, často v ustálených frazeologických obrazech. Praromské **ogi* „duše“ arménského původu (srov. Boretzky 1995: 139) je ve formě *ovodī* zachyceno v pohádkovém narativu od mluvčího ze Seredně, ačkoli se všude včetně Seredně běžně používá jen slovanské *duša*. Takové výskyty zastaralých slov v lidové slovesnosti se často objevují v ustrnulých obrazech a jejich původní význam může být i samotným vypravěčem nesrozumitelný.

Některá zděděná slova zdokumentovaná ve východní severocentrální romštině (např. slovníkem Hübschmannové, Šebkové a Žigové 1991) nejsou ve sledované oblasti doložena už vůbec. Ke zřejmě mrtvým slovům patří substantiva **bašno* „kohout“ (všude *kohutos*), **bibi* „teta“ (všude *cetka*, v Užhorodě též hungarismus *nejna*), **bradi* „kýbl“ (všude *vedra*), **diz* „zámek (budova)“ (všude *zamkos/zāmkos*), **doš* „vina“ (všude *vina*), **xaro* „meč“ (všude *mečos*, popř. *šablal/šābla*), **xip* „poklice“ (záp. *pokrička*, vých. *fedovka*), **kak* „strýc“ (nejrozšířenější *ujcus*, v okrese Sobrance běžně *strikus*, v Pavlovcích nad Uhom, Bajanech a Užhorodě hungarismus *bācis*), **kočak* „knoflík“ (všude *gombicka*), **len* „řeka“ (na Zakarpátí a v Bežovcích *rika*, jinde na Slovensku většinou sémanticky rozšířené *pāni* „voda“, popř. konkrétní názvy řek jako *Laborca* „Laborec“), **phak* „křídlo“ (všude *kridlos*), **šing* „roh“ (všude *rohos*), **talovos* „patro v ústech“ (všude *ňebos*, záp. též *podňebos*), adjektiva **sasto* „zdravý“ (všude *zdravo*), **trušalo* „žíznivý“ (záp. *smedno*, na Zakarpátí většinou jen lexikalizované perifráze typu *šutarel man* „suší mě“), slovesa **doš-* „dojit“ (všude *dojin-*), **xoxav-* „lhát“ (nejrozšířenější *cigānin-/cigāl'in-* apod., záp. též *klamin-*,

vých. mimo Užhorod *brexin-*), **urn-* „letět“ (všude *lécin-/jecin-*) a mnohá další (srov. též 2.3).

S výjimkou výrazů základní slovní zásoby jako *tras(t)* „železo“, *karfin* „hřebík“ ale i *riňin* „pilník“ se v užském areálu už prakticky nesetkáváme ani s původní kovářskou terminologií (částečně řeckého původu; srov. Boretzky 2012a: 60–62), což bezpochyby souvisí se zánikem tohoto tradičního řemesla středoevropských Romů. V žádné užské varietě nebyla během výzkumu zaznamenána a konzultantům známa slova jako **xartās* „kovář“, zděděné názvy kovů (např. **xarkum* „měď“), nástrojů (**amoñis* „kovadlina“) a některých činností (**vrasar-* „svářet“). Namísto nich se objevují buď slavismy anebo hungarismy: *kovāčis* „kovář“ (ze slov. *kováč* nebo maď. *kovács*), záp. *medoš* (ze slov. *meď*), vých. *rejzos* (z maď. *rész*) „měď“, záp. *zvarin-* (ze slov. *zvarit'*), vých. *svarin-* (z rus. *svarit'*) „svářet“ apod. V Užhorodě ještě staří mluvčí znají a občas používají grecismus *petalos* „podkova“ vedle jinak běžnějšího *patkovka/potkovka* (srov. rus. *podkovka*) a *patkovs* (z maď. *patkó*), zatímco na Slovensku se objevuje už jen *potkova* ze slov. *podkova*. Významnou výjimkou slova pocházejícího z kovářské terminologie, které zůstává všude živé, je někdejší výraz pro „kovářský měch“ *pišot*. Ten však zcela změnil svůj význam a stal se označením jídla: plněných těstovinových taštiček známých jako pirohy na Slovensku a varenyky na Ukrajině. Význam „kovářský měch“ byl jinak ve všech lokalitách překládán zděděným slovem pro „pytel“ *govno*.

Archaismy však nemusejí být jen slova zděděná z praromštiny, ale i starší přejímky z evropských jazyků, tedy slova přejatá ze starších kontaktních jazyků. Jak už jsem zmínil výše (2.3), v zakarpatských varietách existují archaismy v podobě některých přejímek ze slovenštiny, které jsou nahrazovány novějšími přejímkami z ukrajinštiny nebo ruštiny, přičemž na Slovensku zůstávají takové slovakismy živou součástí slovní zásoby. V Užhorodě se v narativu mluvčí ze Šachty narozené roku 1929 objevuje slovenská přejímka *potporin-* „podpořit“, zatímco je dnes daný význam nejběžněji vyjadřován semikalkem *podľiker-* podle východoslovanského modelu [pod-držet], srov. rus. *podderžat'*, ukr. *pidtrymaty*. Podobně se to má s některými maďarskými přejímkami. V Perečyně, kde místní mluvčí romštiny mají ze všech zakarpatských lokalit nejmenší, v podstatě žádný kontakt s maďarštinou, se ve spontánní řeči mluvčího narozeného těsně po válce objevují hungarismy jako *dāros* „továrna“ (z maď. *gyár*) či *hatāris* „hranice“ (z maď. *határ*), místo kterých se v datech od jiných mluvčích objevují pouze slavismy *zavodos* a *hrañica*.

4 Závěr

Jazykové variety romštiny, kterými se mluví na území někdejší užské župy na dnešním slovensko-ukrajinském pomezí, jsou součástí východního makroareálu severocentrální romštiny. Sdílí některé společné lexikální inovace (*texan*), konzervatismy ((*žu*)*žodiv*) a v neposlední řadě i slova přejatá z kontaktních jazyků, včetně slov slovenského původu, specifitěji východoslovenského (*bandurka*, *cetka*, *ujcus*, *dzivo*, *zdravo* atd.). Zatímco v západoužském regionu zůstává slovenština v podobě lokálních nářečí i standardní variety hlavním druhým jazykem mluvčích romštiny, ve východoužském regionu slovenština roli současného kontaktního jazyka nehraje. Část slovákismů tak ve východoužské romštině zastarává a je vytlačována jinými formami (*braxos* → *horoxos*, *renti* → *holmi*, *potporin-* → *podliker-*) anebo má distribuci omezenou jen na některé variety (např. *džeredlos*). Hlavními zdroji lexikálních přejímek ve východoužském regionu jsou východoslovanské jazyky, včetně lokální ukrajinštiny, která mnohdy zprostředkovává i slova maďarského původu (*butros*, *cimboras*, *direk* atd.), ačkoli minimálně část východoužských hungarismů (*barātos*, *kijko*, *kezdin-*, *mindig* atd.) pochází jistě přímo z maďarštiny. Většina lexikálních izoglos oddělujících oba regiony užské romštiny se tak týká vlivu současných kontaktních jazyků, které jsou na obou stranách hranice různé. Prakticky ale nenarážíme na rozdíly, které by se zdály být staršího data, např. reflektovaly odlišné praromské dědictví. Dialektologická evidence tak ukazuje, že lexikální diferenciaci užské romštiny na západoužský a východoužský region je relativně nedávného data. Konceptualizace obou regionů jako samostatných dialektů je tak možná jen za předpokladu, že za stěžejní faktor nářeční hranice budeme pokládat vliv odlišných kontaktních jazyků posílený existující státní hranicí, která je spjatá s omezením sociálních kontaktů mluvčích po druhé světové válce a ztíženým šířením jazykových změn z jednoho regionu do druhého, a zároveň za předpokladu, že odhlédneme od izoglos, které státní hranici fakticky protínají. Tak jako obecně v situacích nářečního kontinua je i v tomto případě určení hranice mezi dialekty do jisté míry arbitrární a nedefinitivní, závislé na vybraných definičních kritériích, a proto spíše než o západoužském a východoužském dialektu jsme v této studii mluvili o západoužském a východoužském regionu.

V rámci obou regionů můžeme na základě lexikální evidence sledovat i další osy diferenciaci. U západoužského regionu je hlavní takovou osou sever (Čečehov, Jovsa, Sobrance, Kolíbabovce) versus jih (Pavlovce nad Uhom, Bajany, Bežovce) s přechodnými varietami Rebrínem a Blatnými Remety, které se shodují někdy se severem a jindy s jihem. Příznačnými rysy takové diferenciaci jsou páry (*v*)*ados* versus *than*, *renti* versus *gada*, *draho* versus *kuč*, *rajbin-* versus *mor-*, v menší míře i *čokanos* versus *mlatkos*. V rámci jižních variet se dále vyjímá periferie zahrnující Pavlovce nad Uhom a zčásti jim blízké sousední Bajany, které se vyznačují řídkými

konzervatismy (*bervej*, *māchi*, *phurdž*, *sijr*, *xovr* atd.) i dalšími specifickými rysy (*phuva*, *d-* *duma*, *irin-*). Na severu nacházíme blízké variety kolem Sobranců, zvláště Jovsu a Sobrance, se kterými jdou někdy i Kolibabovce (*hjabā*, *pek-* pro „udeřit“), někdy se Kolibabovce vyjímají zcela samostatně jako osobitá periferie (*silavis*, *bašuv-*, *per-* *tele*) a Jovsu se Sobrancemi charakterizují společné inovace (*lačhes*). Opačná periferie severní západoužské romštiny – Čečehov – představuje relativně konzervativní varietu přechodnou k zemplínské romštině sousedních Michalovců.

V regionu východoužské romštiny je naopak většina rozdílů na ose západ (Užhorod a Perečyn) versus východ (Chudľovo a Seredně), např. *cintejrīs* versus *temetovs*, *dubos* versus *kaš(t)*, *leňivo* versus *rešto*, význam slovesa *ur-* „obléct“ versus „obout“. Východní periferie se též vyznačuje specifickými konzervatismy, které se neobjevují jinde v užské romštině a jsou vzácné v rámci celé severocentrální romštiny (*drākha*, *icard-*, *kbiňuv-*, *paruv-* atd.). Některými rysy se k východní periférii řadí i Perečyn, např. *šparhejta* oproti užhorodskému *mašina* pro „kamna na vaření“, ale často se jen jedná o konzervativní rysy, proti kterým má Užhorod inovace nebo přejímky, např. *mujale* (versus užhorodské *kurdune*), *nav* (versus *nevos*) či zachovávání významu „počítat“ u *egen-*.

Podstatným závěrem lexikální evidence je skutečnost, že diagnostické varianty, které odlišují severní a jižní variety západoužské romštiny, naznačují užší souvislost východoužské romštiny s jižními varietami západoužského regionu (např. *than*, *mor-*, *jejva*). Také sdílené hungarismy přinejmenším některých zakarpatských a některých slovenských variet ukazují na asociaci zejména s Pavlovcemi nad Uhom a Bajany (např. *bi(j)nos*, *tanito(v)s*, *čerin-*). Je příznačné, že západoužské hungarismy, na které narážíme jen v severních varietách ((*v*)*adōs*, *hedōs*, *hjabā*), na Zakarpatí nejsou. Na druhou stranu se v zakarpatských varietách objevují hungarismy jako *sivin-* pro „kouřit“, které nejsou v západoužském regionu, ale jsou typické pro severovýchodní periférii severocentrální romštiny. Východoužské variety se až na některé sémantické posuny také zdají být lexikálně konzervativnější než západoužské, ovšem většina východoužských konzervatismů je opět doložená i v romštině Pavlovců nad Uhom a Bajan.

Jisté izoglosy procházejí západoužským i východoužským regionem, např. izoséma slovesa (*e*)*gen-*, a některé z nich dokonce rozdělují i obě užhorodské variety, např. *bervel'* versus *darāžis/obdžola*, *čokanos* versus *mlatkos*, *kuč* versus *draho*. V Užhorodě mezi Šachtou a Radvankou narážíme i na rozdíly, které fakticky oddělují východoužskou a západoužskou romštinu, např. *somnak(aj)* versus *zlatos*, *šut* versus *octos*, význam slovesa *beš-* „sedět“ versus „sedět“ + „bydlet“, což ukazuje na Radvanku jako na přechodnou varietu mezi západoužským a východoužským regionem.

Zdánlivě nahodilé a nesouvislé distribuce mohou ukazovat na nedávné anebo probíhající lokální inovace. Například distribuce slov pro „orech“ *akhor*, *pendex* a *orexos* jsou výsledkem zřejmě nedávného procesu zobecňování jednoho specifického

označení ořechu (vlašského nebo lískového) na ořech obecně, případně procesu nahrazení obou zděděných forem přejatým slovem. Geograficky nejednotlivé jsou nepřekvapivě i distribuce různých archaismů, které nemají pro nářeční klasifikaci zásadní význam. Fakt, že velké množství archaismů zděděných slov bylo doloženo v Užhorodě na Šachtě, může být dán metodologickou zaujatostí, protože právě ze Šachty máme nejvíce dat od největšího počtu mluvčích. Významná dialektologická korelace nebyla pozorována ani u některých párů, které se ve velké části variet zdají být prostými synonymy, např. *dem-* a *lem-*, *garuv-* a *othov-*. Studie také ukázala na příklady té zděděné slovní zásoby zdokumentované ve východním makroareálu severocentrální romštiny, která ze současné užské romštiny mizí anebo už zcela vymizela.

Z hlediska širší romské dialektologie může mít význam objev některých slov, která dosud nebyla v severocentrální romštině anebo jejím východním makroareálu zaznamenána, např. armenismu *gomo* „Nerom“ a grecismu *zavisaluv-*, *zisaluv-* „omdlít“. Významným je též objev přítomnosti zděděného slova *šax* v užské romštině, a to ve významu zelné polévky, který u tohoto indoárijského slova dosud nebyl zaznamenán. V užském areálu se tak vedle grecismu *armin/ärmin* „zelí“ z původního významu „kysané zelí“ objevuje v posunutém významu i původní praromské etymon pro „hlávkové zelí“ *šax* (srov. Boretzky 2012a: 26). Některé další formy typické pro užskou romštinu sice byly v severocentrální romštině už dříve doloženy, ale v širší romské dialektologii dosud nebyly zohledňovány, např. *jejva* „zadarmo“ (srov. Boretzky a Igla 2004: 207).

Tato studie se zabývala jen lexikální problematikou. Pro přesnější obraz interní klasifikace užské romštiny by bylo potřeba lexikální evidenci doplnit dialektologickými studiemi o variabilitě fonologie a gramatiky, jejichž zohlednění by poskytlo ucelenější obraz o vztahu různých užských variet. Význam by mělo i pokrytí některých dosud nezdokumentovaných variet západoužského regionu, z nichž se část zdá být bezprostředně ohrožena jazykovou směnou. Externí vazby užské romštiny k jiným areálům severocentrální romštiny je pak možné posoudit jen širším dialektologickým srovnáním, které bude brát v potaz maximální distribuci diskutovaných jevů.

Zkratky

maď. = maďarský

nář. = nářeční

PL = plurál

rus. = ruský

SG = singulár

slov. = slovenský

ukr. = ukrajinský

vých. = východoužský

záp. = západoužský

Bibliografie

- ARK 2019 = 2019. *Atlas rómskych komunití*. Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky. Dostupné z: <http://www.minv.sk/?atlas-romskych-komunit-2019&subor=353673> [cit. 2019-11-28].
- ASJ = Habovštiak, A. a kol. 1984. *Atlas slovenského jazyka IV. Lexika*. Bratislava: Veda.
- AUM = 1988. *Atlas ukrajins'koji movy v tr'och tomach. Tom II.: Volyn', Naddnistrjanščyna, Zakarpattja i sumižni zemli*. Kyjiv: naukova dumka.
- Baran', Je. 2010. Ukrajins'ko-uhors'ki mižmovni kontakty na pomeživji jich etničnych terytorij. *TEKA. Komisji Polsko-Ukraińskich Zwiqzków Kulturowych* 5, 24–31.
- Bartko, L., Dzendzelivska, N., Lipták, Š. 1998. K charakteristike slovenských nárečí na Zakarpatskej Ukrajine. *Slavia Slovaca* 33 (1): 3–17.
- Beníšek, M. 2013. Central Romani lidža-/ ledž-: a vestige of an Indo-Aryan compound verb and its cross-dialectal variability. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (4): 471–486.
- Beníšek, M. 2014. Rediscovered Central Romani in Ukrainian Galicia. *11th International Conference on Romani Linguistics*. Oslo, 15–17 září 2014.
- Beníšek, M. 2017a. *Eastern Uzb varieties of North Central Romani*. Disertační práce. Praha: Univerzita Karlova.
- Beníšek, M. 2017b. Miklosich's vocabulary of Galician Romani and its affinities with today's North Central Romani of Halychyna. In: Kozhanov, K., Mikhail, O., Halwachs, D. W. (ed.). *Das amen godi pala Lev Čerenkov. Romani historija, čhib taj kultura*. Graz: Grazer Linguistische Monographien, 98–110.
- Boretzky, N. 1995. Armenisches im Zigeunerischen (Romani und Lomavren). *Indogermanische Forschungen* 100: 137–155.
- Boretzky, N. 1999. Die Gliederung der Zentralen Dialekte und die Beziehungen zwischen Südlichen Zentralen Dialekten (Romungro) und Südbalkanischen Romani-Dialekten. In: Halwachs, D. W., Menz, F. (ed.). *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava, 210–276.
- Boretzky, N. 2007. The differentiation of the Romani dialects. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 60 (4): 314–336.
- Boretzky, N. 2012a. *Die lexikalischen Gräzismen des Romani. Ein Beitrag zur Wortgeschichte*. Graz: Karl Franzens Universität Graz.
- Boretzky, N. 2012b. *Studien zum Wortschatz des Romani*. Veliko Tarnovo: Faber.
- Boretzky, N., Iglá, B. 1994. *Wörterbuch Romani-Deutsch-English für den südosteuropäischen Raum*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Boretzky, N., Iglá, B. 2004. *Kommentierter Dialektatlas des Romani. Teil 1. Vergleich der Dialekte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- Braun, L., Csernicskó, I., Molnár, J. 2010. *Magyar anyanelvű cigányok/romák Kárpátalján*. Ungvár: PoliPrint Kft.
- Buffa, F. 1967. K charakteristike východoslovenských nárečí. *Nové obzory. Spoločenskovedný zborník východného Slovenska* 9: 263–277.
- Čáni, L. (ed.). 1998. *Slováci na Zakarpatskej Ukrajine*. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov.
- Čerenkov, L. 2008. Cyganskaja dialektologija v Ukraine. Istorija i sovremennoe sostojanie. *Naukovi zapysky. Zbirnyk prac' molodych včenych ta aspirantiv* 15: 489–503.
- Čeripková, M. 1995. Nárečie sotáckej oblasti pri Sobranciach z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov. *Varia IV*: 30–34.
- Čeripková, M. 1997. Vokalizmus východoslovenských sotáckych nárečí z hľadiska slovensko-ukrajinských jazykových vzťahov. *Varia VI*: 228–232.
- Dzendzelivs'kyj, J. O. 1958–60. *Linhvistyčnyj atlas ukrajins'kych narodnych hovoriv Zakarpats'koji oblasti URSS I-II*. Užhorod: Užhorods'kyj deržavnyj universytet.
- Elšík, V. 2012. North Central Romani of Poland: a dialectological overview. *10th International Conference on Romani Linguistics*. Barcelona, 5–7 September 2012.
- Elšík, V. 2020. Romani morphology. In: Matras, Y., Tenser, Y. (eds.). *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan, 155–186.
- Elšík, V., Beníšek, M. 2020. Dialectology of Romani. In: Matras, Y., Tenser, A. (eds.). *The Palgrave handbook of Romani language and linguistics*. Palgrave Macmillan, 389–427.
- Elšík, V., Hübschmannová, M., Šebková, H. 1999. The Southern Central (ahi-imperfect) Romani dialects of Slovakia and northern Hungary. In: Halwachs, D. W., Menz, F. (eds.). 1999. *Die Sprache der Roma. Perspektiven der Romani-Forschung in Österreich im interdisziplinären und internationalen Kontext*. Klagenfurt: Drava, 277–390.
- Elšík, V., Matras, Y. 2006. *Markedness and Language Change. The Romani Sample*. Berlin/New York: Mouton De Gruyter.
- Ferguson, C. A., Gumperz, J. J. 1960. Introduction. In: Ferguson, C. A., Gumperz, J. J. (eds.). *Linguistic Diversity in South Asia: Studies in Regional, Social and Functional Variation*. Bloomington: Indiana University Press, 1–26.
- Filipec, J. 1961. *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Filipec, J. 1995. Lexikální norma. *Slovo a slovesnost* 56 (3): 190–203.
- Hauser, P. 1986. *Nauka o slovní zásobě*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Hübschmannová, M., Šebková, H., Žigová, A. 1991. *Romsko-český a česko-romský kapesní slovník*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

- Hübschmannová, M. a kol. 2006. *Pravidlá rómskeho pravopisu*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav.
- Krajčovič, R. 1988. *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Lipták, Š. 1969. Príspevok k sotáckej problematike vo východoslovenských nárečiach. *Jazykovedný zborník* 2: 13–21.
- Lipták, Š. 1998. O lexikálnej stránke slovenských nárečí na Zakarpatskej Ukrajine. In: Čáni, L. (ed.). *Slováci na Zakarpatskej Ukrajine*. Bratislava: Dom zahraničných Slovákov, 40–49.
- Lípa, J. 1963. *Príručka cikánštiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- LQCR = Elšík, V. 2008–2012. *Linguistic Questionnaire for the Documentation of Central European Romani*. Praha: Univerzita Karlova.
- Matras, Y. 2002. *Romani: A Linguistic Introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mistrík, J. 1989. *Štylistika*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- Pan'kevych, I. A. 1938. *Ukrajins'ki hovory Pidkarpats'koji Rusy i sumeznych oblastej*. Praha: Sbor pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi.
- Pugh, S. M. 2009. *The Rusyn language. A grammar of the literary standard of Slovakia with reference to Lemko and Subcarpathian Rusyn*. München: Lincom.
- Rozwadowski, J. 1936. *Wörterbuch des Zigeunerdialekts von Zakopane*. Krakow: Polska Akademia Umiejętności.
- Semjanová, M. 1976. Pokus o vnútornú diferenciaciu zemplínskych nárečí. *Nové Obzory* 18: 371–384.
- Steiner, F. B. 1939. Gypsies in Trans-Carpathian Russia. *Journal of the Gypsy Lore Society* III 18 (2–3): 57–60.
- Tálos, E. 1999. Etymologica Zingarica. *Acta Linguistica Hungarica* 46 (3–4): 215–268.
- Tkač, L. 2008. Sociolínghvistyčni aspekty doslidžennja mižmovnych vzajemyn ta šljachy leksyčnych zapožčen' v ukrajins'ku movu z rumuns'koji ta uhors'koji mov. *Naukovyj visnyk Černivec'koho universytetu: zb. nauk. prac'* (428–429): 24–32.
- Toder, D. D., Toder, S. V. 2016. Leksyka uhors'koho pochodžennja v hovirci sela Simer perečyns'koho rajonu Zakarpats'koji oblasti. *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu "Ostroz'ka akademija": Serija «Filolohična»* (61): 133–135.
- Zan, M. 2013. Problemy etnokul'turnoho rozvytku romiv Zakarpattja (1989–2001 rr.). In: *Romolohija: istorija i sučasnist'*. Užhorod: Lira, 10–23.